संगीत बायकांचें बंड

प्रमिला०— बनविल हा प्रमिला प्रेमळा । [पृ. ५६

॥ श्री ॥

संगीत बायकांचें बंड.

हें नाटक

श्री० कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर

'संगीत सावित्री,' संगीत मेनका,' 'संगीत द्रौपदी,' 'संगीत स्वयंवर,'
' संगीत विद्याहरण, ' 'संगीत मानापमान,' ' सवती मत्सर, '
'सत्त्वपरीक्षा,' ' प्रेमध्वज, ' ' भाऊबंदकी, ' 'कीचकवध, '
'सवाई माधवराव यांचा मृत्यु,' 'कांचनगडची मोहना'
इत्यादि नाटकांचे कर्ते यांनीं लिहिलें.

प्रकाशक व मुद्रक

श्री. यशवंत कृष्ण खाडिलकर.

"श्रीदत्तात्रय प्रिंटिंग प्रेस" २२० कांदेवाडी नाका, मुंबई नं. ४.

---:():---

(आवृत्ति पहिली)

सन १९३५.

किंमत १२ आणे.

प्रस्तावना

कांहीं वर्षांपूर्वी रंगभूमीवर गद्य स्वरूपांत होत असलेल्या माझ्या ' बायकांचें बंड ' ह्या नाटकास सांप्रतचें संगीत स्वरूप देवविल्याबद्दल, मंडळींतील गायनपटु रा. पंडितराव नगरकर यांनीं ह्या संगीत स्वरूपांतील पदांच्या चाली दिल्या असून सदर चाली व निरनिराळ्या प्रसंगांचे फोटो दिल्याबद्दल, आणि गोड गायनानें व कुशल अभिनयानें नाटक नटवून परिश्रमपूर्वक बसविल्याबद्दल ' सुलोचना संगीत मंडळी ' चे मानावे तेवढे आभार थोडेच होणार आहेत.

नवाकाळ ऑफिस,
मुंबई.
सोमवार ८ एप्रिल १९३५ } ग्रन्थकर्ता.

॥ श्री ॥

संगीत बायकांचें बंड

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला.

[सूत्रधार व पारिपार्श्वक पूजन करीत प्रवेश करितात.]

नांदी

पद १ राग भूप, ताल त्रिताल; चाल—" हे ननदिया जागे. "

ॐ नमिली ती देवी, जगा आदि; दास देव जिचे क्रांत कवी ॥ धृ० ॥ त्रिपुर जिंकाया रुद्रा चेतवी । इंद्र रणा जी उठवी । विष्णु धनी, श्री जरि पुरवी ॥ १ ॥

पद २ राग खमाज, ताल एकताल; चाल—" भरन जो गई. "

सकल कालवी, मग धरणी-धर शशिरवि घडवी, आदि-शक्ति जन जडवी ॥ धृ० ॥ शक्ति अखिल लोक लोल नूतन निपजवी, सतत संतत परंपरेसि शिकवी ॥ १ ॥

सूत्र०—आदिशक्तीचें ध्यान बरोबर साधल्यामुळें देवी प्रसन्न होऊन, उत्साह अंगांत भरपूर भरला आहे.—जा तुम्हीं, हीं पूजापात्रें

आंत नेऊन ठेवा, आणि घटचट नाटकाला सुरुवात करा. (पारि- पार्श्वक जातात) हें पहा, वेळ बिलकूल घालवूं नका-[नटी येते] एकदम-चटदिशी-झटपट सुरवात करा.

नटी०—हो-हो-पण इतकी घाई कां म्हणून ?-तुम्हीं आदि- शक्तीची पूजाअर्चा इतकी पटदिशी कशी आटोपलीत ?-उपासना संथपणानें सांगोपांग झाल्याशिवाय देवी प्रसन्न होत नसते म्हटलें. मला हळदीकुंकू वाहयला तरी बोलवायचें होतें-मी हळदीकुंकू वाहयला आलें, सगळें आटपून पार !

सूत्र०—अग एकदां ध्यान साधलें, क्षणांत सगळें आटोपलें!- फुलांच्या चार पाकळ्या-अशा अशा-चुटकीसरशी देवी प्रसन्न होऊन ही अशी माझ्यापुढें उभी !

नटी०—पण आज तसें नाहीं हो-आज आदिशक्तीचें पूजन- नेहमींचें तुमचे विष्णु, शंकर, राम, कृष्ण, विठोबा,-सगळे सगळे आजपर्यंत पुरुष-देवच झाले; म्हटलें पुरुषांचा घोटाळा पुरुष पाहून घेतील-आदिशक्तीच्या पूजेंत नाहीं हो असला सावळागोंधळ आणि भ्रष्टाकार—

सूत्र०—हं, त्यांत काय आहे ? बायकांना एकसारखें दळण दळीत बसण्याची फार हौस !

नटी०—मी हळदीकुंकू वाहयला आलें, दळण का हें ?-अहो आदिशक्तीच्या पूजेच्या वेळीं हळदीकुंकू केलेंच पाहिजे-शें दोनशें तरी बायका जमल्या पाहिजेत-प्रत्येकीची नारळानें ओटी भरली पाहिजे-खण लुगडीं दिलीं पाहिजेत-हारतुरे, गजरे, अत्तर, गुलाब—

सूत्र०—हो, हो, बायकांना सगळें पाहिजे-पुरुषांना कांहीं नको—

नटी०—वेण्या वाटल्या पाहिजेत-रंगीबेरंगी पातळें-खाणें, पिणें, गाणें, नाचणें-सर्व सव झालें पाहिजे; एरव्ही उपासना तडीस जात

नाहीं.–शेवटीं रत्नें, माणकें, हिरे, मोतीं बायकांवर वाहिलीं पाहिजेत—

सूत्र०—आणि दिवाळें काढून हळदीकुंकू गाजविलें पाहिजे—

नटी०—पुरुष ग बाई अस्सल पुरुष–भक्ति नाहीं, भाव नाहीं, पूजा नाहीं, अर्चा नाहीं, उपासना नाहीं–इतकीं वर्षें माझ्या संगतीला आहांत, आश्चर्य आहे–जशाच्या तसे आपले पुरुषच्या पुरुष शिल्लक !–जरा तरी फेरफार–पुरुष ग हे निखळ पुरुष—

[पडद्यांत—" अगबाई, पुरुष ग मेले पुरुष "]

सूत्र०—हें काय विघ्न उत्पन्न झालें ! हातांत तलवारी घेऊन ह्या बायका–कोण ह्या ?

नटी०—कांहीं भिऊं नका, मीं आतां हें कुंकू तुम्हालाच लावतें–(तसें करते.) आतां पार पडलें हळदीकुंकू—

सूत्र०—पण ह्या तलवारी उपसून इकडे येणाऱ्या बायका कोण ?

नटी०—घाबरूं नका; जगांतील सर्व पराक्रम, ऐश्वर्य व सौंदर्य ह्यांचा खल ज्यावेळीं आदिशक्ति करते, त्यावेळीं कुंकू उत्पन्न होतें–तुम्हांला कुंकू लावलें आहे, भीति नाहीं–पाहिजे तर माझ्या कुंकवाच्या आड असे उभे रहा— [पडद्यांत पूर्वोक्त]

सूत्र०—पण ह्या सशस्त्र बाया ! [पडद्यांत पूर्वोक्त]

नटी०—अहो, आपण स्त्रीराज्याच्या उंबरठ्यावर उभे आहों—

पद ३ ठुम्बरी, ताल दादरा; चाल–" जावोजावो सखि "

गुणरस-खनि, शूर प्रमिला। स्त्रीराज्याची बाला ॥ ध्रु० ॥
पुरुष अधम ठरण्याला, तलवार-लीला ॥ १ ॥ परि भय नच
पांडवा, नर पार्थ आला ॥ २ ॥

[नटी सूत्रधार जातात.]

[स्थळ—स्त्रीराज्यांतील वेस; बुद्धिमती व वाग्मती तळवारी घेऊन पहारा करींत आहेत.]

बुद्धि०—अगबाई ! पुरुष ग मेले पुरुष ! !

वाग्म०—अगबाई ! खरेंच का ग ! मेले पुरुष आले का ग !

बुद्धि०—होय ग बाई ! खरोखरच मेले पुरुष ! वाग्मती, ते पहा, त्या तेथें तीन चार पुरुष आपल्याकडेच येत आहेत.—तुला दिसतात का ग ?

वाग्म०—मी नाहीं ग बाई पहावयाची त्या मेल्यांच्याकडे ! तूंच नीट पहा, आणि खरोखरच पुरुष असले तर शिंगें फुंकून सगळ्यांना सावध करूं.

बुद्धि०—लांब पांढरें पांढरें–दाढीसारखें–कायसें दिसत आहे; मेले पुरुष का मेले बोकड !

वाग्म०—बोकड झाले तरी मेले पुरुषच; गरीब शेळ्या नव्हत.—मी शिंगें फुंकूं का ?

बुद्धि०—खास पुरुपच ते !—दोन पायावर चालताहेत, बोकड नव्हेत.—अग, जवळ येत चालले; शिंगें वाजवूं या—तूं प्रथम झंगट वाजीव. (वाग्मती झंगट वाजविते.) जवानमर्द बायकांहो, मेले तीन पुरुष दिसूं लागले आहेत, तेव्हां सर्व मर्द बायकांनीं आपआपलीं शस्त्रास्त्रें घेऊन पाहऱ्यावर यावें हो.—पुन्हां वाजीव झंगट.

[ह्राही व शिंगें पूर्वोक्त.]

[म्हाताऱ्याचें सोंग घेतलेला पुष्पधन्वा, गळ्यांत धनुष्य अडकविलेला मैत्रेय व जागरूक येतात.]

वाग्म०—(तलवार पुढें करून) तुम्ही कोणत्या जातीचे आहांत ? परममायेनें तुम्हांला श्रेष्ठ व सुन्दर स्त्रीजातींत जन्माला घातलें असून, तुमचे वडील चांडाळ पुरुषजातीचे होते, ह्या पापाची

खूण म्हणून तुमच्या चेहऱ्यावर पांढरे केस उगवले आहेत, का तुम्हीं खरोखरीच—

जाग०—आम्हीं पुरुष आहों.

मैत्रे०—मी देखील पुरुषच आहें.

वाग्म०—मेले खरोखरीच पुरुष आहेत ! आतां ग कसें करायचें ?

बुद्धि०—त्या तेथें कोपऱ्यांत तोंड फिरवून उभे रहा. आमचे कोतवाल रुद्रमाया येथें आल्यावर तुमची चौकशी करण्यांत येईल.

जाग०—मैत्रेया, स्त्रीराज्यांत बायका भिंवयांचें धनुष्य करून मदनाचे विषारी बाण सोडून पुरुषांना घायाळ करतात असें मीं ऐकिलें होतें. आपण खरोखरीचेच म्हातारे, तेव्हां ह्या शस्त्रांनीं आम्ही कसचे घायाळ होणार ! म्हणून शुक्राचार्यांच्या धिटाईनें मी येथें आलों. पण जागरुका, ह्या बायकांच्या हातांत खरोखरीच्या तलवारीं ! आमचे पांढरे केस कामाच्या तलवारीपासून आमचें रक्षण करतील, पण ह्या बिचाऱ्यांचें पोलादाच्या तरवारीपुढें काय चालणार ?

बुद्धि०—वाजीव ग पुन्हां झंगट. [झंगट, दवंडी, शिंगें पूर्वोक्त.]

मैत्रे०—जागरुका, आपली कांहीं धडगत दिसत नाहीं. हे पांडवसेनेचे सेनापति पुष्पधन्वा म्हाताऱ्याचे सोंगांत आमच्याजवळ असले, आणि आतां इतक्यांत पांडवसेनेचे वकील म्हणून अर्जुन महाराज जरी येथें आले, तरी आपली धडगत लागेलसें मला वाटत नाहीं.—मीं अर्जुनमहाराजांपासून धनुष्य मागून घेतलें, पण बाण मागून घ्यावयाचे विसरलों; त्यामुळें बायकांहूनहि बायका होण्याचा प्रसंग आपणांवर येणारसें दिसतें.

[रुद्रमाया व बायकांचें सैन्य " स्त्रीराज्य " " स्त्रीराज्य " असें म्हणत प्रवेश करितात.]

रुद्र०—कोठें आहेत आमचे शत्रू?

बुद्धि०—ते मेले त्या तेथें उभे आहेत.

[" परम धाम प्रणाम " म्हणत सलामी होते.]

रुद्र०—जवान, शूर, वीर, मर्द बायांहो, स्त्रीराज्याच्या ह्या तीन शत्रूंना प्रथम गिरफ्दार करा.—ह्यांना कैद करतांना यांच्या डोळ्यांतल्या त्या विषारी चमकेची तुम्हांला बाधा होऊं नये म्हणून यांच्या डोळ्यांकडे पाहूंच नका. (बायका कैद करितात) दुष्टांनो, चांडाळानो, अधमांनो, तुम्ही आतां आमचे गुलाम आहां.—ह्या स्त्रीराज्यांत प्रवेश करण्याबद्दल स्त्रियांचे कैवारी श्वेतकेतुमहाराज यांचीं पत्रें तुमच्यापाशीं आहेत का ?—गांजांत जशी तुळस निपजते, तसे हे आमचे श्वेतकेतु मेल्या पुरुषांत जन्मले आहेत.—हे शरिरानें पुरुष असले तरी मनानें बायकांतच गणना होते.—स्त्रीराज्याच्या प्रमिला महाराणीसाहेबांचे वडील श्वेतकेतुमहाराज त्यांचीं पत्रें तुमच्याजवळ असलीं तर तुम्हांला आम्हीं राणीसाहेबांच्या पुढें नेऊं; नाहीं तर या पलीकडच्या कड्यावरून तुमचा कडेलोट करण्यांत येईल.

मैत्रे०—स्वातंत्र्यप्रिय, शूर, वीर, मर्द बायांहो, इतक्या निर्दयपणानें आमच्याशीं वागूं नका.

जाग०—या जन्मीं आम्ही चुकून पुरुष झालों आहोंत, पुढच्या जन्मीं पुन्हां कधीं पुरुष होणार नाहीं.

मैत्रे०—एवढा जन्म आम्हाला माफ करा. पुन्हां जर आम्ही पुरुषाच्या जन्माला आलों, तर मग तुम्ही सर्व बायका कट करून गर्भांतल्या गर्भांतच आम्हांला मारून टाका; त्या वेळीं मी तक्रार करणार नाहीं ! शिवाय पुरुषांना मोठे वाढूं देऊन म्हातारपणीं त्यांचा कडेलोट करण्यापेक्षां गर्भांतल्या गर्भांत पुरुषांना चिरडून मारणें बायकांच्या हातचा मळ आहे.

अर्जुन०—दासासम पुरुषोत्तम सेवितो जगाला । [पृ. ७

बुद्धि०—बायकांनीं यापूर्वींच पुरुषांचें असें वीजन केलें असतें, पण पुरुष कीं बायको हें गर्भांत ओळखूं येत नाहीं ना !

पुष्प०—श्वेतकेतुमहाराजांचीं पत्रें–हे, हे, चवथे आले (अर्जुन प्रवेश करतो) ह्यांच्यापाशीं आहेत.

बुद्धि०—आणखी एक मेला पुरुष—

वाग्म०—पुरुषावर पुरुष–किती मेले आहेत हे पुरुष !

रुद्र०—बोल, तूं पुरुष आहेस काय ? ह्यांच्यासारखा पुरुष आहेस ? मग पांढरे केस कां नाहींत तुझ्या चेहऱ्यावर ?

अर्जुन०—मी ह्यांच्या सारखाच पुरुष आहें.

पद ४ राग देस, ताल एका; चाल–" श्यामसुन्दर मदन "

दासासम पुरुषोत्तम सेवितो जगाला । हाचि हाचि भोगी
नर बोला ॥ धृ० ॥ गुणग्राहि निकटि आण । मग खुलतो
कुसुम-प्राण । तैसा नर पात्र जाण । रस-संग्रहणाला ।
हाचि हाचि जीवन तृषिताला ॥ १ ॥

हीं घ्या श्वेतकेतू महाराजांच्या परवान्याचीं पत्रें.

रुद्र०—(पत्रें वाचून) हें पहा, ए पुरुषा, स्त्रीराज्यांत गाण्याचा हक्क केवळ बायकांना आहे.

बुद्धि०—गाणें नाचणें हा आम्हां बायकांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे.

रुद्र०—तूं जर महाराणीच्या परवानगीशिवाय गाऊन सैन्यांत फितूरी करशील तर ताबडतोब तुझा कडेलोट करण्यांत येईल.

बुद्धि०—मेले आमच्याबर छापा घालायला आले नव्हते हो !

वाग्म०—मेल्या पुरुषांनीं किती छापे घातले म्हणून आम्हीं बायका का फसणार आहोंत ?

रुद्र०—जवान बायकांहो, या कैद्यांना आमच्या ह्या चौकीकडे घेऊन चला.

[प्रत्येकाच्या पुढें दोन व मागें दोन बायका अशा रीतीनें घेऊन जातात.]

प्रवेश दुसरा.

[प्रमिलेच्या सिंहासनाचे एका बाजूस रूपमाया, दुसऱ्या बाजूस सत्यमाया; सिंहासनाखालीं एका बाजूस स्थिरमाया व रुद्रमाया; बुद्धिमती, वाग्मती, व इतर स्त्रीसेना नंग्या तलवारीसह उभी आहे; ' महाराणी प्रमिला सरकार ' ' स्त्रीराज्य-सरकार ' ' आस्ते कदम दया रखो सरकार ' ' परम धाम प्रणाम ' इत्यादि भालदार-चोपधारांच्या ललकारण्यांत प्रमिला प्रवेश करिते व मुजरे होतात.]

प्रमि०—गुरुमहाराज सत्यमायाबाई, प्रधानजी स्थिरमाया, सेनापति रूपमाया, कोतवाल रुद्रमाया व इतर मैत्रिणींहो, स्त्रीराज्यावरचा आजचा प्रसंग आमच्या राज्याच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचा आहे. बाबांच्या पहिल्या पत्रांत, त्यांचा पराभव हस्तिनापूरच्या सैन्यानें कसा केला आणि आम्ही जर अर्जुन नांवाच्या त्या मेल्या पुरुषाशीं लग्न करायला तयार झालों तरच बाबांचें राज्य बाबांना कसें परत मिळणार आहे, याचें बाबांनीं वर्णन केलें असून—

सत्य०—स्त्रीराज्याच्या प्रमिलामहाराणीचें लग्न आणि तें एका पुरुषाशीं—अशक्य—अशक्य—अशक्य ! भगवती राजराजेश्वरी,

त्रिलोकमर्दिनी, आदिमाये, स्त्रीराज्यावर असा प्रसंग आणूं नको.— प्रमिले, रूपमाये, तुमच्यासारख्या स्वातंत्र्यप्रिय बायकांनीं त्या मेल्या अर्जुनाशीं किंवा पुष्पधन्व्याशीं लग्न लावलें तर तुमचें स्वातंत्र्य कायम राहील असें मनांत देखील आणावयाला नको. प्रमिले, रूपमाये, तुम्ही बायकांच्या जन्माला या, किंवा पुरुषांच्या जन्माला जा, लग्नाची शृंखला तुमच्या पायांत पडली म्हणजे तुम्ही परतंत्र झालाच! मग तें लग्न जन्मभर टिकणारें असो अगर पाहिजे तेव्हां तोडलें जाऊन पाहिजे तेव्हां सांधलें जाणारे असो. रुद्रमाये, एक नवरा सोडून तुम्ही पाहिजे तेव्हां दुसरा नवरा केला तरी कोणा तरी मेल्या पुरुषाच्याच पायाची दासी होऊन तुह्माला पारतन्त्र्यांतच दिवस काढावे लागतील, हें ध्यानांत घेऊन पांडवांच्या शिष्टाईला आपल्या मनांत बिलकूल थारा देऊं नका.

प्रमि०—बायका कधीं काळीं या मेल्या पुरुषांचे नवरे होतील हें मनांतदेखील आणायला नको. गुरुमहाराज, आपली शिष्यीण ही प्रमिला अर्जुनाचा नवरा व्हावयाची नाहीं, किंवा रूपमाया पुष्पधन्व्याचा नवरा होणें शक्य नाहीं; ह्मणूनच पुरुषांना आम्ही आमचे राज्यांत राहूं देत नाहीं.

रूप०—रणमैदानावर पाहिजे तर मी पुष्पधन्व्याशीं युद्ध करीन, पण त्या मेल्या पुरुषाची बायको म्हणवून घेऊन राहणें,— नकोग बाई त्या मेल्या पुष्पधन्व्याचें दर्शन देखील नको.

रुद्र०—या मेल्या पांडवांनीं बायकांना जनानखान्यांत कोंडून ठेवलें आहे, त्याप्रमाणें पांडवांनाहि मर्दानखान्यांत कोंडून ठेवण्या-इतकें स्त्रीस्वातंत्र्य स्थापण्याचीं पुण्य-कामगिरी आदिमायेच्या प्रसादानें आमच्या महाराणीसाहेबांच्या हातून पार पडल्याशिवाय पुरुषाचा संपर्कहि या स्त्रीराज्याला होऊं देतां कामा नये.

वाग्म०—इडापिडा टळो आणि पुरुषराज्यांतल्या कोणाहि बाईच्या गर्भांत मेले पुरुष जन्मालाच न येवोत !

बुद्धि०—इडापिडा टळो आणि पुरुष जर जगाला पाहिजेच असतील तर पुरुषांचा गर्भ पुरुषांच्याच पोटांत वाढो.

प्रमि०—बाबांनीं आणखी असें लिहिलें आहे कीं, हस्तिनापूरच्या तर्फेचे वकील व त्याचे पुरुष सल्लामसलतगार येतील त्यांचा योग्य सत्कार करून त्यांचें बोलणें ऐकून घ्यावें. स्त्रीराज्याविषयीं अर्जुनमहाराजांच्या मनांत कोणत्याहि प्रकारची वाईट बुद्धि नसल्यामुळें स्त्रीराज्याची इभ्रत कमी न करितां पांडवांचें वर्चस्व कबूल करून दिग्विजयाचा घोडा कसा आम्हाला सोडून देतां येईल, व स्त्रीचरित्राला कलंक न लावतां बरोबरीच्या नात्यानें त्या मेल्यांशीं विवाह कसा करितां येईल, ह्याविषयीं ते वकील बोलणें लावणार असल्यामुळें त्यांना दहा पंधरा दिवस ठेवून घेऊन, मन मोकळें करून बोलाचालायला त्यांना संधी द्यावी, असें बाबांचें म्हणणें आहे. [द्वारपालिका प्रवेश करिते.]

द्वार०—सरकार, हस्तिनापूरच्या पुरुषराज्याचे दोन वकील व त्यांच्या बरोबरचे दोन म्हातारे आले असून सरकारच्या हुकमाची वाट पहात आहेत.

प्रमि०—त्यांना आंत येऊं दे.

[वकिलाच्या वेषानें अर्जुन, म्हाताऱ्याचें सोंग घेतलला पुष्पधन्वा, गळ्यांत धनुष्य अडकविलेला मैत्रेय व जागरूक प्रवेश करतात. त्यांच्याबरोबर दोन सशस्त्र स्त्री पहारेकरी येतात. वकील व म्हातारे "परमधाम प्रणाम" अशा ललकारण्यांत महाराणीला मुजरा करितात त्यांना बसावयास प्रमिला खुणावते.]

प्रमिला०—हा माझा महिमा नवा । [पृ. ११

प्रमि०—वकीलसाहेब व इतर पुरुषहो, बायकांना गुलामगिरींत राबायला लावण्यास सोकावलेल्या पुरुषजातीला आमच्या ह्या स्त्रीराज्यांत पाऊल ठेवल्यापासून कसेसेंच वाटत असेल नाहीं ? ज्या स्त्रीजातीला पुरुष पायांतलें खेटर समजत आले आहेत त्या स्त्रीजातीच्या अंगीं स्वतंत्रपणानें राज्यव्यवस्था चालवून, स्त्रीराज्याचें सैन्य तयार करून, तुमच्या हस्तिनापुरासारख्या बलाढ्य साम्राज्याचा दिग्विजयाचा घोडा अटकेंत ठेवण्याचें सामर्थ्य उत्पन्न होणें शक्य आहे, ही गोष्ट आजचा प्रत्यक्ष अनुभव येईतों तुम्हाला खरी तरी वाटली असती का ?

पद ५ राग यमन, ताल त्रिवट; चा–" मैं वारी वारी "

ह्या माझा महिमा नवा । स्त्री तुडविता; तृण मानता; माथीं
ती वसवा ।। धृ० ।। पुरुष गणावा तिमिरचि साचा । दीप
नारींचा सजवा ।। १ ।।

पुष्प०—स्त्रीराज्याचें हें सामर्थ्य व हें वैभव पाहून आम्हांला, महाराणीसाहेब, बिलकूल वाईट वाटत नाहीं. उलट ह्या सशस्त्र स्त्रीसैनिकांचें कौतुक वाटतें, व स्त्रियांच्या ह्या वैभवाचा आह्मांला अभिमान वाटतो.

रूप०—दिग्विजयाचा घोडा आम्हीं बायकानीं अटकेंत ठेवला व त्या मेल्या अर्जुनाशीं किंवा पुष्पधन्व्याशीं रणांगणावर युद्ध करायला आम्ही तयार झालों, हें ऐकून तुह्मां पुरुषांना वाईट वाटल्यावांचून कसें राहील ?–आपलें दुःख केविलवाण्या तोंडानें प्रकट करण्याची तुह्मा पुरुषांना संवय नसते, त्यामुळ हांसतमुखाचें सोंग तुह्माला चांगलें आणतां येतें.

वाग्म०—पोटांत एक आणि चेहऱ्यावर भलतेंच, अशी ही पुरुषांची मेली फसवी जात !

रुद्र०—पुरुष मेले सोंगाडे ! ह्यांचा लहानपणीं चेहरा बायकांसारखा असतो, तरुणपणीं मेले तोंड काळें करतात, आणि वृद्धपणीं तरुणपणच्या काळ्या पापावर सफेता चढवितात ! एका आयुष्यांत चेहऱ्याचे तीन रंग !

बुद्धि०—बायकांचा चेहरा कसा लहानपणापासून मरेपर्यंत जशाचा तसा ! मिशी नाहीं, दाढी नाहीं, काळें नाहीं, पांढरे नाहीं, कांहीं नाहीं. पुरुष मेले पक्के सोंगाडे !

मैत्रे०—(स्वगत) ओळखलें वाटतें ह्यानीं ! आतां या दाढीची फजिती आहे.

अर्जु०—महाराणीसाहेब, आम्ही हांसतमुखाचें सोंग आणलें नाहीं; तर स्त्रियांच्या दरबारचें हें सौंदर्य पाहून आह्मांला खरोखरच कृतकृत्य वाटत आहे. हस्तिनापूर सोडल्यापासून आह्मांला कितीतरी राज्यें लागलीं, आणि प्रत्येक दरबारशी लढाईची किंवा शिष्टाईची घासाघीस पडलीच. प्रथम शिष्टाई करायला दरबारांत जा, किंवा नंतर लढाई करण्याकरितां रणमैदानावर उभे रहा, जेथें तेथें पुरुषांशीं गांठ; बसावयाचें तरी सभोंवार पुरुषच, बोलावें तरी पुरुषांशींच, लढावें तरी सामनेवाले पुरुषच ! एकच गोष्ट एकसारखी करीत असल्यानें जसा वीट येतो त्याप्रमाणें या दिग्विजयामध्यें एकसारखे पुरुषच पुरुष जेथें तेथें भेटल्यामुळें, पुरुषमय सर्व सृष्टी आहे कीं काय असें वाटून आमचा जीव आम्हांला नकोसा झाला होता.

पद ६ राग तिलंग, ताल त्रिवट; चाल–" रुणझुण रुणझुण "

मधुतम मधु रचिलें विश्वा । पावत नाहीं मग अनुभावा ।
त्या ललना जरी दूरी ठेवा ॥ धृ० ॥ सुखद श्रमांतुनि
ललना आली । सौख्य झाली मग या ठावा ॥ १ ॥

महाराणीसाहेब, आपल्या या अपूर्व स्त्रीराज्यांत येऊन येथील प्रेममय अमलाखालीं दोन दिवस काढण्याचा प्रसंग आल्यामुळें रुक्ष जगाला कंटाळलेल्या प्राण्यांमध्यें पुन्हां जीव आला आहे; व कोरडया सृष्टींत तडफडणारा मासा पाण्यांत पडला असतां जसा हुषार होतो, त्याप्रमाणें स्त्रीराज्याच्या जादूनें आम्हां सर्वांचे चेहेरे पुन्हां टवटवीत दिसत आहेत.

मैत्रे०—सरकार, यांत सोंगबिंग कांहीं नाहीं. महाराणीसाहेबांनीं स्वतःच्या मनावरून सृष्टी ओळखावी. विसाव्याची जागा अर्जुनमहाराज आहेत, असें सरकारला जसें केव्हां केव्हां वाटण्याचा संभव आहे तसें आम्हां पुरुषांना—

रूप०—आम्हां बायकांना काय पाहिजे तें वाटत असेल. पुरुषांच्या सहवासाशिवाय सुख नाहीं, असेंहि आमचें मन आम्हांला सांगत असेल; पण मनाच्या क्षणैक वासनेला बळी पडून आम्हीं आमचें स्वातंत्र्य गमावूं काय ?

अर्जु०—छे ! छे ! बायकांनीं काय म्हणून स्वातंत्र्य गमवावें !

पुष्प०—बायका परतंत्र होऊन त्यांच्या बायकोपणाचा जर लोप झाला तर सव जग रुक्ष होईल.

जाग०—बायकाहि स्वतंत्र पाहिजेत आणि पुरुषहि स्वतंत्र पाहिजेत; पुरुष जर परतंत्र होऊन त्यांच्या पुरुषपणाचा लोप झाला तर सर्व सृष्टीच बंद पडेल.

रुद्र०—बंद पडायला काय झालें ? पुरुषांचीं कामें बायका करतील.

वाग्म०—आमचें राज्य असेंच एकसारखें टिकलें तर थोडक्याच दिवसांत साऱ्या पुरुषांना बायका करून सोडूं.

बुद्धि०—आणि मग स्त्रीराज्यांतल्या बायका सवाईपुरुष होतील.

मैत्रे०—बायका पुरुष होवोत किंवा पुरुष बायका होवोत, कोणी तरी बायका आणि कोणी तरी पुरुष झाल्याशिवाय नुसत्या बायकांनीं किंवा नुसत्या पुरुषांनीं सृष्टि चालावयाची नाहीं, हें खास.

वाग्म०—नाहीं चालली सृष्टि तर आमचें आडलें आहे खेटर.

बुद्धि०—बायकांनीं बायकांची काळजी करावी; सृष्टीची काळजी आम्हांला काय म्हणून ?

मैत्रे०—सृष्टि बायकांची आहे म्हणून !

प्रमि०—हा वाद पुरे करा.—वकीलसाहेब, स्त्रीराज्याबद्दल तुमच्या मनांत तिरस्कार नाहीं हें ऐकून आम्हांला संतोष वाटतो. बाबांनीं अर्जुन नांवाच्या पुरुषासंबंधानें आणि दिग्विजयाच्या घोड्यासंबंधानें पुष्कळ गोष्टी आपल्या पत्रांत लिहिल्या आहेत. ह्या सर्वांचा शांतपणानें खल करण्याकरितां दहा दिवस स्त्रीराज्यांत राहण्याची आम्ही तुम्हांला परवानगी—

सत्य०—दहा दिवस ! महाराणीसाहेब, दहा दिवसांची मुदत फार मोठी होते. शिष्टाईला एक दोन घटका बस झाल्या.—जर दहा दिवसांची मुदत द्यावयाची असेल तर ह्या वकिलांच्या मनांत स्त्रीराज्याबद्दल खरोखरच आदर आहे किंवा नाहीं, याची परीक्षा प्रथम पाहिली पाहिजे. नाहीं तर जगदीश्वरी पार्वतीमाईचें स्त्रीराज्य जसें विलयाला गेलें, तशीच स्थिति या स्त्रीराज्याची झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

रूप०—पार्वतीमाईचें स्त्रीराज्य कसें विलयाला गेलें ?

सत्य०—बायांनो, तुम्हांला माहीतच आहे कीं, फार प्राचीनकाळीं हिमाचलाच्या ह्याच प्रदेशांत प्रमिलेप्रमाणेंच हिमकन्या पार्वती हिनें असलेंच स्त्रीराज्य स्थापिलें होतें.—प्रमिलेशीं लग्न लावण्याचा जसा अर्जुनानें आतां प्रयत्न चालविला आहे, त्याप्रमाणें

पार्वतीशीं लग्न लावून पार्वतीमाईला परतंत्र करण्याचा देवांनीं व दैत्यांनीं कट केला.–प्रमिलेप्रमाणेंच स्त्रीस्वातंत्र्याचा कैवार घेण्या-करितां अवतरलेल्या त्या आदिमायेला जेव्हां ह्या व्यूहाची बातमी लागली, तेव्हां त्या जगदीश्वरीनें प्रचंड शक्ति निर्माण करून कटवाल्यांच्या म्होरक्यांचा–शुंभनिशुंभ राक्षसांचा–संहार केला.

वाग्म०—बरी, बरी, मेल्या पुरुषांची खोड मोडली !

बुद्धि०—सारे पुरुष मेले दैत्यच; त्यांचा संहारच केला पाहिजे.

वाग्म०—पूर्वीं म्हणे पुरुष तितके दैत्य आणि बायका तेवढ्या देव, असें होतें.

बुद्धि०—पांडवसेनेचा पराभव करून आम्हां बायकांचा दिग्विजय झाल्यावर सर्व देवळांतील देवांना आम्ही आतांहि बायकाच करूं.

सत्य०—दैत्यांचा दर्प जसा पार्वतीमाईनें नाहींसा केला, त्याप्रमाणें प्रमिले, तुझ्याहि हातून या पांडवसेनेचा विध्वंस रणांगणावर होईल, यांत संशय नाहीं.

रूप०—दैत्यांचा नाश झाल्यावर पार्वतीमाईचें स्त्रीराज्य कोणीं मोडलें ?

सत्य०—ते आडदांड दैत्य पुरवले, पण गोड गोड बोलून फसविणारे हे पुरुषदेव नकोत. प्रमिले, रूपमाये, धनुष्यबाण सज्ज करून पांडवसेना जर या स्त्रीराज्यावर चालून आली असती, तर मला आनंदच झाला असता. पण शिष्टाईच्या नांवाखालीं गोड गोड बोलणाऱ्या ह्या तरुणाचें मला भय वाटतें.–पुरुषांचें मधुर व फसवें भाषण कानावर पडल्यानेंच पार्वतीमाईचें स्त्रीराज्य लयाला गेलें ! देवांच्या शिष्टाईला बळी पडून, पिकलेल्या पानाप्रमाणें वृद्ध झालेले, आपल्या ज्ञानदृष्टीनें मदनाला जाळून टाकणारे, विरक्त, विवेकी, असे म्हातारे स्त्रीराज्यांत आले तर स्त्रिया अधिक सज्ञान

होतील, असें पार्वतीमाईला वाटलें. आणि तपस्वी झाताऱ्यांना स्त्रीराज्यांत वस्ती करण्याचा हक्क पार्वतीमाईनें दिला.—बायांनों, तेव्हांपासून पार्वतीमाईच्या स्त्रीराज्याच्या शेवटास प्रारंभ झाला. पुढें सर्व सुखांना लाथाडून देणारा, स्वार्थत्यागी, लांब दाढीचा, झातारा जोगी, एक चिंधीचीं लंगोटी नेसून सर्वांगाला भस्म चोपडून, पार्वतीमाईच्या राजधानीच्या स्मशानांत रहायला लागला; आणि मला सांगायला लाज वाटते, ह्याच मेल्या पुरुषाच्या पाया पडपडून, त्याच्या पुढें नाचनाचून, रात्रंदिवस त्याचीं आर्जवें करून, बळेंच पार्वतीमाई त्याची बायको झाळी !

मैत्रे०—जयशंकर ! जयशंकर !

प्रमि०—गुरुमहाराज, सेनापति व इतर मंत्रिणी हो, आपण पार्वतीमाईच्या स्त्रीराज्याची हकीकत आतां ऐकिली आहे. पण तुह्मां सर्व बायांच्या देखत हस्तिनापूरच्या या वकिलांच्या समोर आम्हीं अशी प्रतिज्ञा करितों कीं, एखादीहि बाई आमचे हुकूम पाळायला तयार असेपर्यंत पार्वतीमाईप्रमाणेंच फसून लग्नाच्या जाळ्यांत सांपडून स्त्रीराज्याचें व त्याच्याबरोबरच स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचें मातेरें आम्ही करणार नाहीं. गुरुमहाराज, आमची प्रतिज्ञा आम्ही आतां जाहीर केलीं आहे. तथापि आपण सुचविल्याप्रमाणें शिष्टाईला आलेल्या या वकिलांच्या परीक्षा घेतल्याशिवाय आम्ही यांना स्त्रीराज्यांत दहा दिवस राहण्याची परवानगी देत नाहीं.—वकीलसाहेब, स्त्रीस्वातंत्र्याबद्दल व स्त्रीराज्याबद्दल तुमची खरोखर जर पूज्यबुद्धि असेल तर आम्ही सांगू त्यापैकीं एक तरी अट पाळायला तुम्ही तयार असलें पाहिजे.

अर्जु०—सरकारच्या सर्व अटी आम्ही सरकारचे हुकमाप्रमाणें पाळूं.

पुष्प०—स्त्रीराज्यांत असेपर्यंत स्त्रियांचे हुकूम पाळण्यांत पुरुषांना धन्यता वाटली पाहिजे.

प्रमि०—वकीलसाहेब, तुम्ही पुरुष आहां, तेव्हां तुम्हांला पुरुषांचेच न्याय आम्ही लागूं करतों.—तुम्हां पुरुषांत असा प्रघात आहे कीं, वरिष्ठांची लपून छपून हांजी हांजी करावयाची असली म्हणजे त्यांची भाषा बोलण्यांत धन्यता मानूं लागायचें; व जिंकणारांना खुष करण्याकरितां त्यांच्यासारखा पोषाख करून त्यांच्या पुढें पुढें नाचायचें! आपल्या मनांतील पूज्यबुद्धि व्यक्त करून परक्याची पूजाअर्चा करण्याचा हा मार्ग तुम्ही पुरुषांनीं सर्व जगाला दाखविला आहे! स्त्रीराज्यांत असतांना ह्या पौरुषी पद्धतींतली एखादी तरी गोष्ट तुम्ही करायला तयार आहां कां?

रुद्र०—काय मेले पुरुष अपमतलबी! यांनीं म्हणे "मी जातों" म्हणायचें—आणि आम्ही बायकांनीं 'मीं जातें' बोलायचें! भाषेंत देखील यांचेंच वर्चस्व? स्त्रीराज्यांत बायकीच भाषा सर्वांनीं वापरली पाहिजे.

रूप०—पोषाखांत देखील मेल्या पुरुषांचा असाच वरचढपणा! आपलें म्हणून कांहीं तरी निराळें पाहिजे, ही यांच्या सर्वस्वाची खुबी! कायहो वकीलसाहेब, तुम्ही जर शालू नेसलांत तर काय वाईट दिसाल? बायकांप्रमाणें रेशमी जरीकांठी चोळी तुम्ही अंगांत घातलीत, तर ती काय तुमच्या अंगाला खुपेल?—आम्हां बायकांचा पोषाख इतका सोईस्कर, तलम, मऊ, सुंदर, मोहक असतांना केवळ आपलेपणाची ऐट मिरविण्याकरितां जाडीभरडीं कुडतीं अंगांत घालून पौरुषी टेंभा आमच्यापुढें तुम्हांला मिरवायला पाहिजे, नव्हे?

वाग्म०—लुगडींच या मेल्यांना नेसायला लावलीं पाहिजेत.

बुद्धि०—आपल्या चोळयाच या मेल्यांच्या अंगांत घातल्या पाहिजेत.

मैत्रे०—(स्वगत) देवा, लुगडींचोळयांचा संस्कार म्हातारपणीं मला नको !

प्रमि० - बायकी भाषा किंवा बायकी पोषाख, कोणची गोष्ट तुम्हीं पसंत करतां ? एरव्हीं तुम्हांला दहा दिवस राहण्याची परवानगी मिळणार नाहीं.

मैत्रे०—दहा दिवसांकरतां हे बायकी भाषा बोलतील. एका दरबारचा वकील दुसऱ्या दरबारीं गेला म्हणजे त्याला आपल्या वकिलीची सनद हजर करावी लागते; तसें, वकीलसाहेब, मी ‘ बायकी भाषा बोलायचें कबूल करितें ’ असें म्हणा म्हणजे मग ह्या दरबारांत वकील म्हणून वावरायला हरकत नाहीं.

सत्य०—अशी अळमटळम कां ? बायकी भाषेनें बोललां नाहीं तर याच पावलीं स्त्रीराज्याच्या बाहेर जावें लागेल.

अर्जु०—(पुष्पधन्व्यास एकीकडे) मग आतां कसें करायचें ?

पुष्प०—(अर्जुनास एकीकडे) चोळीलुगडयांपेक्षां भाषा बरी.

रूप०—विचार कसला चालविला आहे ? महाराणीसाहेबांनीं सांगितलेली अट जर तुम्हांला पाळावयाची नसेल तर तसें स्पष्ट सांगा; रिकामें कुजबुजणें नको.

अर्जु०—(पुष्पधन्व्यास एकीकडे) मग करायचें कबूल ?

पुष्प०—(अर्जुनास एकीकडे) बायकांची हौस पुरुषांनींच भागविली पाहिजे.

अर्जु०—महाराणीसाहेब, बायकी भाषा बोलायचें मी कबूल करतें—

सत्य०—मोठयान्दा बोला; सर्वांना ऐकूं गेलें पाहिजे.

मैत्रे०—उखाणा सणसणीत पाहिजे.

अर्जु०—मी कबूल करतें.

मैत्रे०—तूं ग, तूं दे आपली कबुली.

पुष्प०—मी देखील कबूल करतें.

मैत्रे०—ह्या दोघींच्या पोटांत आम्ही सगळ्याजणी आलों, पृथक कबुली देण्याचें कारण नाहीं.

प्रमि०—बायकी भाषा वापरण्याला तुम्ही सगळ्याजणी कबूल झालां, हें पाहून आम्ही फार खुप झालों आहोंत. जा तुम्ही आतां आनंदानें आपल्या शिबिराकडे जा आणि विश्रांति घ्या. (मुजरा करून जाऊं लागतात.)—हें पहा, आतां एकदां तुम्ही बायका-प्रमाणें बोललांत तेवढें पुरें झालें; आम्हीं खूष झालों आहों; तेव्हां ह्यापुढें बायकी भाषा बोलला नाहीं तरी चालेल; ही सवलत आम्ही खुषीनें तुम्हाला देत आहों.

सत्य०—हें काय प्रमिले, असली सवलत–फिर मागें, असली सवलत–फिर मागे—

प्रमि०—दोन पावलें पोंचविल्यासारखें केलें पाहिजे–शिष्टाचार आहे ना ?

सत्य०—कांहीं सवलत देऊं नकोस–अग तो तुला हात धरून ओढून नेत आहे–असली सवलत— [अर्जुन वगैरे जातात.

प्रमि०—

पद ७ राग तिलक कामोद. ताल एकताल; चाल–" झननझनन "

वचन मृदुल, पुरुष विरमला; लाजे; नरा साजे कामी
वदन ॥ धृ० ॥ अनुसरला आम्हांला, पसरविलें जादूला ।
करा धरुनि नेत मला ॥ १ ॥ [पडदा.]

प्रवेश तिसरा

स्थळ—प्रमिलाराणीचा बाग.

[रूपमाया, पुष्पधन्वा प्रवेश करितात.]

पुष्प०—अर्जुनमहाराजांचें सामर्थ्य काय आहे, हें त्रिभुवनाला रणांगणावर माहीत झालें आहे; तेव्हां त्यासंबंधानें येथें वर्णन करीत बसण्याची कांहीं जरुरी नाहीं. आतां चार बायका एका ठिकाणीं गोळा केल्याबद्दल पाहिजे तर आम्ही प्रमिलामहाराणीसाहेबांची तारीफ करतों; पण हें असलें काम हळदीकुंकवासारख्या प्रसंगीं आमच्या पुरुषराज्यांतल्या पोरीबाळी देखील करीत असतात. शिवाय संसारांत पुरुषांचें वर्चस्व असावें, कां बायकांचें वर्चस्व असावें, अशा खोटया भ्रमाचा प्रश्न पुरुषराज्यांतल्या चंचलवृत्तीच्या थोडयाशा बायांशिवाय इतरांना उपस्थितच होत नाहीं. स्वतंत्र स्त्रीराज्य स्थापून अधिकार आणखी सत्ता आपण बायकांवरच गाजवीत आहां ना? आमच्या पुरुषराज्यांत अशा लाखों स्त्रिया पडल्या आहेत, कीं ज्या पुरुषांवर प्रत्यक्ष अधिकार मिरवीत आहेत. शिवाय बाईसाहेब, आमच्या पुरुषराज्यांतल्या सर्व पुरुषांना लहानपणीं सर्वतोपरी कोणच्या ना कोणच्या तरी बाईवरच अवलंबून रहावें लागतें!—अशा दुर्बळपणाच्या, अनन्यगतिकत्वाच्या व आनंदानें कबूल केलेल्या परजातीच्या पारतंत्र्यांत पुरुषजातिशिवाय अखिल विश्वांत दुसऱ्या कोणत्याहि जातीला आपल्या जन्माच्या आरंभींचा सर्व भाग कंठावा लागत नाहीं.

रूप०—बायका देखील जन्मल्यापासुन बरींच वर्षें पुरुषांप्रमाणें आपल्या आईच्याच कबजांत असतात हो!

(पद ८ राग झिंझोटी, ताल धुमाळी; चाल–" जब आवेंगें "

निज तनयेला निज तनयांना। ती जननी कटु भेद दाविना॥

॥ ध्रु० ॥ शिशुगण मानिती राजा माता। नांदे सकलहि

सहजचि समता। तरुणा घेरिते आढ्यपणाची सत्ता॥ १ ॥

पुष्प०—हो पण बायकांच्या आया झाल्या तरी बायकाच असतात. पुरुष कांहीं बायकांच्या आया नव्हेत. आयांच्या साम्राज्यसत्तेच्या मानाला पुरुषजात कायमची मुकली आहे.

[बुद्धिमती, वाग्मती, एक भिल्ल व एक भिल्लीण असे येतात.]

बुद्धि०—सरकार, कसूर माफ. ह्या मेल्या धटिंगण तरुण पुरुषानें बेनपरवान्यानें स्त्रीराज्यांत प्रवेश केल्याबद्दल त्याचा कडेलोट करण्यापूर्वी सरकारची परवानगी पाहिजे, म्हणून ह्याला सरकारपुढें आणलें आहे.

रूप०—तूं कोण आहेस रे?

भिल्ल०—सरकारास्नी भिल्लाची वळख पटली न्हाई जणूं–गरीबाची याद सरीमंताला कशापाई राहती हाय?

(अर्जुन व प्रमिला येतात)

रूप०—अग, त्या भिल्लाला महाराणीसाहेबांपुढें ने.

बुद्धि०—(पूर्वोक्त)

प्रमिला०—तूं कोण आहेस रे?

भिल्ल०—(पूर्वोक्त)

रूप०—लवकर बोल, तूं हा अपराध कां केलास? तुझ्यासारख्या तरुण पुरुषांचें तोंडदेखील आम्ही स्त्रीराज्यांतल्या बायका पहात नसतों; माहीत नाहीं का तुला?

भिल्ल०—त्वांड दावाया मी कवा आलोया? ह्या दोघी आवांनीं धरूनश्यानी आणलं नव्ह का?–लई दिसाची गोष्ट न्हाई सरकार?

ह्या दोघी बया श्येतकेतुमहाराजांच्या शिकारखान्यामंदी वाघवाघीनीच्या पिंजऱ्याची झाडलोट कराया माझ्या हाताखाली व्हत्या,—आतां जनूं सरकारच्या ध्येनांत आलं—श्येतकेतुमहाराजांच्या शिकारखान्यांतल्या वाघावरचा ह्यो—

रूप०—तें आम्ही कांहीं ऐकणार नाहीं.—तुझा कडेलोट—

भिल्ली०—ए बया, माझा अदुगर कडेलोट कर, मग घरधन्यास्नी पकडूनश्येनी न्ये.

रूप०—अग तूं अशी वेड्यासारखी काय बरळतेस? तुझा नवरा म्हणून मिरविणाऱ्या मेल्या पुरुषाचा कडेलोट करण्यांत आला, तर त्यांत तुझें काय नुकसान आहे? हें पहा, तुला आम्ही आमच्या लष्करांत मोठ्या हुद्याची जागा देऊं.

भिल्ली०—नग, नग, तुझा हुद्दाबिद्दा मला कायबी नग. माझा पस्पति दादला मला होवा.

रूप०—काय मेली अडाणी जात आहे तरी! स्त्रियांच्या लष्करांत हुद्याची जागा पत्करून सर्व स्त्रीजातीचें कल्याण करण्याची संधि आली असतांना पुरुषांच्या नादीं लागून स्त्रियांचें बदनाम करायला ही मेली तयार! असल्या बायका स्त्रीजातींत अद्याप आहेत, म्हणून या मेल्या पुरुषांची एवढी प्रतिष्ठा चालली आहे.

भिल्ली०—आपून रूपमाया सेनापतीन नव्ह? आपल्या पायीं माझ्या घरधन्यास्नी मरन येनार.

रूप०—माझ्यापायीं काग म्हणून सटवे? तुझा नवरा पुरुषाच्या जन्मास आला, आणि स्त्रीराज्यांत बिनपरवानगीनें शिरून बायकांची बेअब्रू त्यानें केली; त्याचें प्रायश्चित्त तो भोगतो आहे.

प्रमि०—गडे रूपमाये, तूं या भिल्लभिल्लीणीला ओळखलें नाहींस का? अग बाबांच्या शिकारखान्यावरचा हा 'पशुपति' नव्हे का? त्याची बायको ही करालमाया, तुला आठवत नाहीं? लहानपणीं तूं वाघाच्या पिंजऱ्यांत हात घातला होतास, आणखी वाघानें लडिवाळपणानें तुझा हात दाढेंत दाबून धरला होता—

बुद्धि०—आणि त्यावेळीं रूपमायाबाईसाहेब बिलकूल घाबरल्या नाहींत! उलट वाघाकडे पाहत हांसत उभ्या राहिल्या.—सरकारांनीं त्यावेळीं पिंजऱ्यांत हात घालून वाघाच्या मिशा उपटून रूपमाया बाईसाहेबांचा हात सोडविण्याचा प्रयत्न केला, नव्हे सरकार?

प्रमि०—आणि तेव्हां माझा हातहि त्या मेल्या वाघानें आपल्या दोन पंजामध्यें दाबून धरला! मग बाबा घाबरून गेले, आईहि घाबरून गेली. काय करावें हें कोणाला सुचेचना!

रूप०—पण आपण दोघीजणी हांसत खेळत गम्मत करीत जशाच्या तशा उभ्या होतों गडे!

अर्जु:—पुढें ज्यांनीं स्त्रीराज्य स्थापिलें त्यांची लहानपणची अशी लीला असणें अगदीं स्वाभाविक आहे.

पद ९ राग दुर्गा, ताल एकताल; चाल-" चंद्रतेज शीतल "

हो उषःकाल बालक; गति दावी। भुलवित रवि चालवी॥
॥ धृ० ॥ अरुणोदय रथ रविचा। नववेगानें फिरवी।
गगन सदा ताप-प्रखर किरण प्रभातीं प्रसवी ॥ १ ॥

प्रमि०—गडे रूपमाये, हीच ती करालमाया त्यावेळीं धिटाईनें पिंजऱ्यांत शिरली आणि वाघाच्या दाढेंतून आणि पंजांतून तुझा व माझा हात हिनेंच सोडविला. बाबांनीं तुझें व माझें कसें कौतुक केलें, आईनें तुला आणि मला पोटाशीं कवटाळून धरलें असतांना तिच्या

डोळ्यांतून निघणारे आनंदाश्रू आपल्या गालावर कसे पडले;–मला सर्व सर्व आठवूं लागलें आहे!

रूप०—त्यावेळीं लाजून पदराच्या आड तोंड लपविणाऱ्या आम्हां दोघीजणींचे चेहरे हनुवटीला धरून वर करून थोरल्या बाईसाहेब महाराजांकडे पहात हांसत म्हणाल्या, दिग्विजय करून पृथ्वीला पादाक्रांत करणारे वीर या धीट पोरींच्या पोटीं खात्रीनें जन्माला येतील.

प्रमि०—तुझा मुलगा अगोदर दिग्विजय करील का माझा मुलगा अगोदर दिग्विजय करील, म्हणून आम्ही दोघीजणी एकमेकींशीं थोडा वेळ भांडलों, नाहीं? आपल्या भांडणाची आठवण आईला मरेपर्यंत होत असे.–आईबापांनीं कौतुक करण्याचे ते आमचे लहानपणचे दिवस निघून गेले!

पद १० राग बिहाग, ताल त्रिवट; चाल–" दधि बेचन "

सुख बालक-लीला, ना चिंता। चिंतन जनन करी सकल माता ॥ ध्रु० ॥ तरुण तनुमना हांस बहु रणीं। परन्तु टाकी निज भार इतर जनीं। बाळपण होई कित्ता ॥ १ ॥

रूप०—खरेंच महाराणीसाहेब, असें होईल तसें होईल म्हणून लहानपणीं जीं आपल्याला गोड स्वप्नें पडत असतात, त्यांतलें कांहींच पुढें थोरपणीं घडून येत नाहीं.

बुद्धि०—घडून न यायला काय झालें? पाडवांच्या सैन्याशीं युद्ध न करतां अर्जुनाशीं व पुष्पधन्व्याशीं जर सरकारद्वयांनीं लग्न लावलें तर अजून सरकारच्या पोटीं वीरपुरुष निपजून थोरल्या बाईसाहेबांचें भाकीत खरें होईल.

प्रमि०—गप्प बैस, चोमडी कोठली! तुला कोणीं मध्यें बोलायला सांगितलें?

प्रमिला०—तुझा मुलगा अगोदर दिग्विजय करील— [प. २४

अर्जु०—सरकार, तिचें म्हणणें कांहीं खोटें नाहीं.

पुष्प०—सरकारच्या पुण्यश्लोक मातुःश्रींचे शब्द खरे करून दाखवायचा बोजा सरकारह्यांच्या माथीं आहे.

प्रमि०—करालमाये, तुझ्या नवऱ्यानें स्त्रीराज्यांत शिरण्याचें कां साहस केलें सांग पाहूं?

करा०—काय सांगूं सरकार, सबुद्‌बी न्हाई उमटत. रूपमाया महाराणीसाहेबांच्या आईसाबांनीं मला हाटकलं, आन् काय म्हनतात, ' करालमाये, करालमाये, ह्यो कागद रूपमायारानींच्या हातामंदी ध्येगी नेऊनश्यानी टाक ' म्यां म्हटलं ' लई ब्येस. ' आन तशीच पल्याडल्या पहाडावरूनश्यानी चेंडू फेंकल्यावानी टनटन उड्या मारीत खालीं वरंगळ् लागल्यें नव्ह का?

रूप०—करालमाये, दे तें आईचें पत्र लवकर दे मला.

करा०—आईसाबांनीं सांगितलं हाय, ह्यो कागुद म्हनूनश्यानी परिमला रानीसाबांनां ठावं झालं तर जीभच कापूनश्यानी टाकीन.—परान ग्येला तरी हाथ कागुद न्हाई देनार.

प्रमि०—गडे रूपमाये, ह्या वेडीच्या नादीं लागून उपयोगी नाहीं. करालमाये, जराशानें आमच्या सेनापतिसाहेबांच्या महालांत जाऊन तूं तें पत्र दे—बरें पशुपति, स्त्रीराज्यांत शिरण्याचा अपराध तूं कां केलास तें सांग. करालमायेनें पूर्वीं एकदां आमच्यावर उपकार केले होते, एवढ्यावरून कडेलोटाच्या शिक्षेंतून तूं वांचशील असें मनांत देखील आणूं नकोस.

भिल्ल०—कान धरूनश्यानी खेचून आनल्यावानी ह्या बायकी तरासांत आलों नव्ह का? असं झालं या—कैलासावानी उंच उंच पहाडाच्या डोक्यावर पुरुस बसत्याती व्हयना? तथच मी व्हतो.—तळाला, लई खोल लई खोल तळाला बायकी राज्य व्हत.—

आन् जवाका फटाकडी करालमाया चेंडवावानी एका पहाडावरून दुसऱ्या पहाडावर उडथा मारूं लागली, तवा ही मरूनश्यानी हिच्या हाडाची चूरबी गवसनार नाहीं असं वाटूंनश्यान, म्या लई रड रड रडलों; मरनाच्या अगुदर हिला सावरूनश्यानी धरावी म्हणून म्याबी पहाडावरन उडी घेतली; आन् बिजलीचा लोट आभाळाच्या निळ्या मुंडाश्यांतून निघून जमिनीवर आदळावा तसा मीबी पुरुपराज्यांतून इस्तरी राज्यावर एकदम हापटलों; आन् इस्तरी राज्याला पाय लागून हिच्या हाडकाच पीठ व्हनार तोंच लोन्याच्या गोळ्यावानीं हिला हातावर एकदम झेलून धरली ह्या मर्दान !

बुद्धि०—पहाडावरून खालीं उतरलास हें ठीक झालें, पण सरस्वतीनदीच्या अलीकडे आमच्या हद्दींत यावयाला कोणीं सांगितलें ?

भिल्ल०—सरसतीनदीच्या पल्याडल्या जंगलाच वाघरू हिला खाऊनश्यानी टाकत्याल म्हनुनश्यानी एकदोन इसा वाघासनी मारूनश्यानी सरसतीच्या अल्याड आलों; तवा ह्या आवांनीं मुसक्या बांधल्या नव्हका ?

भिल्ली०—सरकार, सरसतीनदीच्या पल्याडचे संमद वाघ कोनबीं बया गेली तिला खाऊन टाकतात नव्हका ? जंगलामंदी संमद वाघ, सींह हायती, अन् त्ये संमद इस्तरीराज्यामधील बायास्नी भीतबी न्हाईत. इस्तरीराज्यामंदी बापय कोनबी न्हाइ, तवा घरधन्यास्नी संग आनलया.

प्रमि०—बुद्धिमति, ह्या भिल्लाला आणि भिल्लीणीला कोतवालाच्या पहाऱ्यांत नेऊन ठेव. सेनापतीचा हुकूम होईल त्याप्रमाणें ह्या करालमायेला त्यांना नेऊन भेटीव. —गडे रूपमाये, तुझ्या आईनें पत्रांत काय लिहिलें आहे, तें समजल्यानंतर ह्या पशुपतीच्या उन्मत्त वर्तनाबद्दल त्याला काय शासन करायचें ते ठरवूं.

भिल्ल०—सरकार, इस्तरीराज्याच्या कडथावरून पुरुसराज्यांत लोटून देण्याची मला शिक्षा करावी. पन माझ्या करालमायेला हाथ हुद्दाबिद्दा देऊनश्यानी ठेवूं नका.

भिल्ली०—दादलाबायकोची ताटातूट करणाऱ्या आवांना चार ईसा आणि योक जनम रंडकी हावें लागतया सरकार.

[बुद्धिमती, भिल्ल व भिल्लीण जातात.]

प्रमि०—अडाणी जात मेली ! आमच्या स्त्रीराज्याला मोठें भय काय तें असल्या अडाणी बायकांचें.

अर्जु०—सरकार, मला वाटतें पांडवांच्या सैन्यानें जर हें स्त्रीराज्य लवकर मोडलें नाहीं, तर सरस्वतीनदीच्या पलीकडल्या जंगलांत संचार करणाऱ्या नरपशूंच्या तावडींत स्त्रीराज्यांतल्या बायका सांपडल्यावांचून कांहीं राहणार नाहींत.

पद ११ राग शंकरा, ताल त्रिवट; चाल–" ना बोलो श्याम "

हा नाश हा स्त्रियांचा घोरवनीं लिहिला साचा ॥ धृ० ॥
कुसुमा जाळी, मधुरहि पोळी । नच माया न दया
नीचा ॥ १ ॥

पुष्प०—सरकारांनीं जर अर्जुनमहाराजांशीं विवाह करण्याचें नाकारलें, आणि बायकांच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून पांडवांचें सैन्य हें स्त्रीराज्य न मोडतां जर पुढें गेलें, तर आसपासचे सर्व क्रूर नराधम बायाबापड्यांच्या ह्या राज्याभोंवतीं घिरट्या घालून त्यांचा नाश केल्यावांचून रहाणार नाहींत. सज्जनांशीं मिळून मिसळून राहून स्त्रियांचा लौकिक वाढवायचा का दुर्जनांच्या तावडींत सांपडून आपला अधःपात करून घ्यायचा, हा सरकारापुढें सांप्रत मोठा प्रश्न आहे.

अर्जु०—रणांगणावर पुरुषांशीं लढण्याची ताकद बायकांच्या अंगीं नाहीं, इतकेच नव्हे तर जंगलांत शिकार करून हिंस्रपशूंना भिवविण्याचीहि शक्ति महाराणीसाहेबांच्या स्त्रीसेनेंत नाहीं. ही शक्ति जर असती तर भिल्लाला सोबतीला आणण्याचा प्रसंग करालमायेवर आलाच नसता.

प्रमि०—वकीलसाहेब, ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करूनच आम्हीं स्त्रीराज्याची स्थापना केली आहे. बायकांना लढतां यावयाचें नाहीं व शिकार साधावयाची नाहीं, ही कल्पनाच वेडगळपणाची आहे. आम्ही पांडवांच्या सैन्यालाहि भीत नाहीं, आणि सरस्वतीनदी-पलीकडल्या हिंस्रपशूंनाहि भीक घालीत नाहीं. असल्या धमकावणीनें भेदरून जाण्याइतक्या स्त्रीराज्यांतल्या बायका अबला नाहींत, हें पक्कें ध्यानांत ठेवा. शिकार करण्याला आम्हीं बायका नालायक काय ?—सेनापति, सर्व स्त्रीसैन्याला आज्ञा फर्मावा, कीं आमचा तळ आणखी तीन दिवसांनीं सरस्वती नदीपलीकडल्या जंगलांत पडेल. वकीलसाहेब, तुम्हीहि त्यावेळीं आमच्या तळांत हजर रहा; आणि सरस्वती नदीपलीकडल्या सर्व हिंस्र पशूंची शिकार करून क्रूर वाघांचा संहार आम्ही बायका कसा करतों हें पाहून स्त्रीराज्याच्या सामर्थ्याचें वर्णन पांडवांपाशीं करा.

पद १२ राग मिश्रमांड, ताल रूपक; चाल—" दिलरुबा दिलदार "

वाघ हा वीरांत पहिला । मारिला, निमिषांत पडला । अचुक शरसंधान प्रमिला ॥ धृ० ॥ अजि शिकारी समय आला । बल शोधाया अधिर झाला । त्या बला आधार अबला ॥ १ ॥

[पडदा.]

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ—रस्ता.

[बुद्धिमती, पशुपती, आणि करालमाया प्रवेश करितात.]

पशु०—(स्वगत) इचीभन, हाथ समदा मान आवांनाच, बाप्याचा जनुम हाथ लई वंगाळ लागतुया.—ही बया माझ्या शिकारखान्यामंदी झाडूचं काम करीत व्हती. आन् हाथ हिच्या हातांत केरसुनी जाऊनश्यानी तरवार आली हाय नव्ह का?

बुद्धि०—गडे करालमाये, हाच सेनापतीचा वाडा—तूं आंत जा आणि बाईसाहेबांचें पत्र देऊन ये.—जा तूं आतां. तूं परत येई तों मी आणि पशुपति येथें उभे राहतों.—जा.

[करालमाया जाऊं लागते.]

पशु०—ए बायकु, दादल्याला—घरधन्याला—पुसल्याबिगर चालली दुसऱ्याच्या घरामंदी घुसायला!

करा०—कशापायीं एका दादल्याची आवा दुसऱ्याच्या घरामंदी घुसती या?—इथ्थल सेनापति बाप्पय न्हाईती, बायाबापड्या हायती; ठाव हाय?

पशु०—हाकड बघ.—फिर माग.—हाकड बघ.—रूपमाया दवाड आवा हाय.—माझ्या बायकुला लष्करामंदी वोढण्याचा तिचा डाव हाय डाव—काय?

करा०—लई दवाड आवा हाय; लष्करामंदी वोढणार हाय.—मग कस म्हनताया?

पशु०—हाय ना ?–अस्स.–संमद ध्येनांत घेऊनश्यानी म्हनाव–

करा०—कसं म्हनावं ?

पशु०—म्हनावं तुझी तरवार बी नग–आन इचीभन तुझ धनुख बी नग–आन तुझ बान बी नग, अस्सं–अस्सं–लष्करामंदी हुद्दा बी मला नग. अस्सं.–मग काय होव, मग काय होव ?–बोलना–बोल काय होव ?

करा०—घरधन्यासनी होव त्येच कारभारणीलाबी होव.–काय होव म्हनावं ?

पशु०—म्हनावं पसपती दादला होवा.–त्यो माझा दादला आन मी त्याची बायकु.–हे बग–रुद्रमायाबी दादला नग, रूपमायाबी दादला नग, प्रमिलाबी दादला नग,–मग कोन होवा ?

करा०—आपुन म्हनाल त्योच दादला होवा नव्ह का ?

पशु०—म्हनावं पसपती दादला होवा.–ह्या बायामंदी कोनालाबी दादला केलास तर तूं माझी बायकु नवस–सांगतुया.–घरामंदी पाऊल नाहीं घालूं देनार.–बजावतुया. [करालमाया जाते.]

बुद्धि०—अरे पशुपती, तूं वेडा तर नाहींस ना ?–बायका का कोठें बायकांचे दादले होतात ?

पशु०—त्येचा काय नेम हाय !–आमच्या बाच्या वक्ताला इस्तरीराज कवा व्हत ?–आतां झालं कीं न्हाई ?–असंच हाय.–ह्या संमद्या आवांचा कावा आतां ध्येनांत येऊं लागला.

बुद्धि०—बायकांचा कोणचारे कावा ?

पशु०—कावा असा हाय, असं इस्तरीराज करूनश्यानी आवाच एक दिवस बाप्पे व्हनार नव्ह का ? ह्या आवा कवा पुरुस व्हत्याल आमच्या बाला बी उमगायच न्हाही. मग संमद्या मर्दांच्या बायका ह्या आवा पळवून न्येनार नव्ह का ?

बुद्धि०—(स्वगत) चांगला वेडा आहे मेला. ह्या वेडगळाला जर मरणाचें भय दाखविलें तर माझ्या म्हणण्याप्रमाणें वागायला हा तेव्हांच तयार होईल. (उघड) हें पहा पशुपती, तुला एक विचारावयाचें आहे मला.

पशु०—काय ?

बुद्धि०—प्रमिला राणीसाहेब तुझा कडेलोट केल्याशिवाय रहाणार नाहींत.–तुझ्या मनांतून तुझा जीव वांचवायचा आहे का ?–मी सांगेन तसें वागल्याशिवाय तुझा जीव कांहीं वांचावयाचा नाहीं.

पशु०—कस जगाव म्हनतीस ?

बुद्धि०—हें पहा, आमच्या ह्या स्त्रीराज्याभोंवतालच्या जंगलांत वाघ फार आहेत. त्यांचें भय जर आम्हांला वाटलें नसतें तर एकएकट्या आम्ही पुरुषराज्यांत केव्हांच पळून गेलों असतों. सरस्वती नदीपलीकडच्या भयंकर जंगलांतील हिंस्र पशूंच्या तावडींतून सोडवून तूं जर मला श्वेतकेतुमहाराजांच्या पुरुषराज्यांत घेऊन जाशील तर—

पशु०—कराळमायेला हथ सोडूनश्यानी तुला पळवून नेऊं व्हय ?–असली तरवारबहादुर आवा आमासनी साफ बायकु नग, सांगतुया.

बुद्धि०—(स्वगत) काय मेला पशु ! (उघड) तसें नव्हे पशुपती, मला ह्या स्त्रीराज्यांतून सोडवून माझ्या नवऱ्याच्या घरीं नेऊन पोचीव म्हणजे झालें.

पशु०—अन् अर्ध्यामुर्ध्या पुरुस झालेल्या आवाला तुझा दादला कशापायीं घेईल घरामंदी ?

बुद्धि०—घेतील हो.–ते केव्हांहि माझ्यापाशीं दुष्टपणानें वागायचे नाहींत.–शिवाय माझा मुलगा मोठा झाला असेल, त्याला

केव्हां पाहीनसें मला झालें आहे.–पशुपति, कसेंहि कर आणि मायलेकरांची भेट करून देण्याचें एवढ पुण्य पदरांत घे.–चल, पशुपती, ती पहा करालमायाहि पत्र पोहोंचवून आली. चल, आपण कोतवालचावडींत जाऊं. [जातात.]

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—रूपमायेचा महाल.

[रूपमाया बसली आहे.]

रूप०—(स्वगत) आईनें पत्रांत लिहिलें आहे, कीं पुष्पधन्वामहाराजांचें मजवरचें प्रेम कांहीं केल्या कमी होत नाहीं. मी जर त्यांच्याशीं लग्न करण्यास कबूल झालें नाहीं तर–आई काय म्हणते पत्रांत (पत्र वाचीत) 'तुझ्यावरील प्रेमानें बेहोप होऊन तुला आपल्या ताब्यांत घेण्याकरितां स्त्रीराज्यावर ते हल्ला करतील.'–बरें केला तर केला हल्ला, बायकांचाच जय होईल ! लढाईंत बायकांचा जय झाला, आणि पुष्पधन्वामहाराजांना मीं कैद करून येथें आणलें,–मी जसा हुकूम करीन तसे ते वागूं लागले,–खरेंच असें झाल्यावर बायकांनीं पुरुषाशीं लग्न करण्यास काय हरकत?–तसेंच लढाई करण्यापूर्वीच पुष्पधन्वामहाराज अगदीं माझ्या मुठींत आले–बरें–मग–मग–त्यांच्याशीं लग्न लावण्यांत काय मला कमीपणा ?

[वाग्मती येते.]

वाग्म०—सरकार, कसूर माफ. सरकार, ती करालमाया पुन्हां परत आली आहे; आणखी सरकारचे दर्शन घेऊन तिला एक विनंति करावयाची आहे. जसा सरकारचा हुकूम.

रूप०—जा तिला आंत पाठवून दे. [वाग्मती जाते.]

रूप०—आतांच हें पत्र देऊन कांहीं न बोलतां निघून गेली; पुन्हां कां बरें परत आली? कांहीं विसरली असेल. (करालमाया येते.) कांग पुन्हां कां परत आलीस? आईनें आणखी कांहीं निरोप का सांगितला आहे तुजपाशीं?

करा०—आईसाब मला कस म्हनत्यात–"ए करालमाये. ए करालमाये, तुझा दादला पस्पति तवा तूं बी पसू हैस."–म्या म्हटलं 'जी सरकार, खरं आहे सरकार.' आमासनी दादला सोडूं नव्हस वाटतया, मुलं बाळं हाव्याति, सरकारावानी आईबांना हामी लाथाडलं न्हाई, माझा बा पुरुस, माझा दादला पुरुस, माझा भाऊ पुरुस, माझा काका पुरुस, माझा मामा पुरुस, माझा मावसा पुरुस, माझा मुलगाबी पुरुस, ह्या समद्या पुरुषासनी मारूनश्यानी टाकावं अशी सरकारावानी आमासनी बुद्धिबी न्हाई.–तवा मी पसू नव्ह तर कोन हाय सरकार? म्हनूनश्यानी आईसाबासनी मीं इनंति केली 'जी सरकार, मी पसूच हाय!'

रूप०—आहेस खरोखर पशूच आहेस; बरें मग पुढें?

करा०—तवा सरकारासनी निरोप सांगायला मंतार करून-श्यानी हाथ गुंडाळूनश्यानी योक इस्तु दिली हाय नव्ह का? (वस्तु देते) ह्या करालमायेपाशीं आईसाबांनीं दुसरा कायबी निरोप सांगितला न्हाई.

रूप०—हें एवढें सांगायला तूं इतका वेळ घेतलास, खरोखर पशू!

करा०—सरकारचं दरसन झाल्या, बिदागी व्हावी सरकार.

रूप०—वाग्मती, अग वाग्मती, अशी इकडे ये पाहूं. (वाग्मती येते.) ह्या करालमायेला कोतवालींत पोचवायला कोणाला तरी पाठीव, व कोतवालाला म्हणावें, हिची व्यवस्था चांगल्या रीतीनें ठेवा.

वाग्म०—आज्ञा सरकार.

रूप०—आणि हें पहा, पांडवसेनेंतला तो दुय्यम वकील माझ्या भेटीला यावयाचा आहे; तो आला म्हणजे त्याला आंत पाठवून दे.—करालमाये जा. [करालमाया व वाग्मती जातात.]

रूप०—श्रीविद्येंत आई पट्टाभिषिक्त आहे, अशी सर्व हिमाचळांत तिची ख्याति आहे. आईनें खरोखरच कांहीं मंत्र, जादू, टोणा, केला नसेल ना ?—ह्या वस्तूवर माझी नजर गेली आणि तेव्हांपासून मन असें भांबावल्यासारखें कां झालें आहे ?—नवरा, बाप, मुलगा, ह्यांना मान देऊन त्यांच्याशीं प्रेमानें वागणारी ही करालमाया पशु, का पुरुषांचा द्वेष करून आईबापांच्या ममतेला मुकणारी, पतीच्या प्रेमाला पारखी होणारी, आणि मुलांच्या लडिवाळपणाला अंतरणारी ही रूपमाया पशु ?—'आई' 'आई'—ह्या शब्दांत कांहीं जादू आहे का ?—मंतरलेल्या ह्या वस्तूकडे पहावयाचें नाहीं, असा मीं बेत केला होता; पण आईनें पाठविलेली, आईच्या जादूबाहेर मी कशी जाऊं ? (सोडून तसबिरीकडे पाहून हंसून) ही तसबीर आहे.—कोणाची बरें ?—पुष्पधन्वामहाराजांची.—नाहीं, ह्या तसबिरीकडे पहावयाचेंच नाहीं.—हातांनो, माझ्या दृष्टीचे आड ही तसबीर नेण्याचें तुमच्यांत सामर्थ्य नाहीं काय ?—ह्या चित्रांत जादू आहे, मंत्र आहे.—मी नको म्हणत असतांना डोळे ह्या रूपावरून हालत नाहींत.—दृष्टि येथेंच खिळून कां रहावी ?—बा चित्रा, तूं आईचा जासूद आहेस, आईचा निरोप काय तो चटदिशीं सांग पाहूं ? (दचकून) हें काय मी पहात आहें !—मी हंसलें; हेंहि चित्र हंसतें ! हें कसें ? मीं प्रेमानें ह्या चित्राकडे पाहिलें; हें चित्रहि प्रेमानें मजकडे पहात आहे !—ह्या चित्रांत जीव आहे का ?—जीव आहे.—जादू आहे.—

पद १३ राग पिलू, ताल त्रिवट; चाल–" मोरी नाही चले "

हालचाल अचेतनाला । प्रतिबिंबवि मम प्रेमा मला ॥ धृ०॥
सकल उरे व्यापुनिया सकला । नवल ही नव जीव-कला ॥१॥

बा चित्रा, माझ्याकडे पाहून गालांतल्या गालांत प्रेमानें कां बरें हंसतोस ? प्रेमानें भरलेल्या नजरेनें माझें मन कां आकर्षण करून घेतोस ? नाहीं, हें चित्र जिवंत नाहीं–वेडे रूपमाये, फसलीस, पुरी फसलीस ! आईनें पाठविलेल्या पुष्पधन्वामहाराजांच्या नुसत्या तसबिरीकडे पाहून (पुष्पधन्वा येतो व मागें उभा राहतो.) जर तुझें मन तुझ्या ताब्यांतून गेलें, तर पुष्पधन्वामहाराजांना प्रत्यक्ष पाहिल्यावर काय करशील ? पुष्पधन्वामहाराजांवर माझें प्रेम आहे खरें; पण स्त्रीराज्याच्या ह्या कार्याकरितां मीं माझें मन आवरून धरलें आहे.–मी म्हणेन त्याप्रमाणें वागायला पुष्पधन्वामहाराज कधीं तरी तयार होतील काय ? ही निर्जीव वस्तु–ही अचेतन तसबीर–जर माझ्या प्रेमामुळें भारली गेली आहे, तर, वेडे रूपमाये, प्रेमबलानें पुष्पधन्वामहाराजांना आपल्या मुठींत नाहीं का तुला ठेवतां यावयाचें ?–बायकांचीं आर्जवें पुरुष कधींकाळीं करतील का ?–पुष्पधन्वामहाराज, स्त्रीराज्य मोडायला एकच उपाय आहे, बायकांचीं आर्जवें करून–बायकांच्या पाया पडून—

पुष्प०—(पुढें येऊन) रूपमाये, हा तुझा दास तुझ्या पाया पडायला तयार आहे.

रूप०—कोणरे मेल्या तूं ?–हीच शिष्टाई करायला आलास वाटतें !–काय मेले म्हातारे तरी चोमडे !–मूर्खा, तुझ्या त्या शुभ्र दाढीकडे तरी पहा.–आहारे थेरडा !–दिवे ओवाळा मेल्याच्या अकलेवरून !–पांडवसेनेचे सामर्थ्य समजून सांगायला येथें आलास

नव्हे ? आणि असला हा लोचटपणा !-परवानगीनें स्त्रीराज्यांत आलेल्या म्हाताऱ्यांचा देखील कडेलोट केला पाहिजे.-नाहींग बाई कोणाहि मेल्या पुरुषावर विश्वास टाकून सोय नाहीं.-हे जख्खड म्हातारे मेले, आणि त्यांची ही अशी बुद्धि !

पुष्प०—रूपमाये, तुझ्या दर्शनानें ती निर्जीव तसबीर जर सजीव होते, तर तुझ्या ह्या मोहक रूपाच्या प्रभावानें माझ्या ह्या पांढऱ्या दाढीची आठवण मला राहिली नाहीं, ह्यांत काय नवल ?

रूप०—मी त्यांच्याशीं लग्न करण्याचें नाकारतें आहे हें तुला माहीत असतांना पुन्हां माझ्याशीं लघळपणा करतोस, तेव्हां पुष्पधन्वामहाराजांहून तुझ्या म्हातारपणाची ही छबी अधिक मनोहर आहे, असें का गध्या तुला वाटतें ?-बघ मेल्या, बघ, ही त्यांची तसबीर नीट पहा.-बायकांचें मन आकर्षण करून घ्यायला असे कमळासारखे प्रफुल्लित आणि सतेज डोळे असावे लागतात हो ! हें हंसरें मुखकमळ, ही चेहऱ्याची कुर्रेबाज ऐट, गाढ प्रेमालिंगन द्यायला मला हुकूम करणारें हें प्रियाचें विशाल वक्षस्थळ-पहा मेल्या, नीट डोळे फाडून पहा; आणि लज्जेनें, थेरड्या, आपली पांढरी दाढी लपीव.-नकोरे मेल्या, नको, माझ्या पुष्पधन्वामहाराजांकडे पाहूं नकोस. कसा मेला मत्सराच्या विषारी नजरेनें माझ्या प्राणनाथाकडे पाहतो आहे !-नाहींच मी त्यांना तुझ्या नजरेला पडूं द्यायचीच नाहीं. त्यांना मी अशी पदरानें आड लपवून धरणार.

पुष्प०—सुन्दरी, पुष्पधन्व्यापेक्षां माझ्यांत काय कमी आहे ?

रूप०—काय कमी आहे ?—काय कमी आहे !

पुष्प०—पुष्पधन्व्यापेक्षां माझे डोळे कांहीं वाईट नाहींत !-पुष्पधन्व्याच्या तारुण्याच्या हातून जें काम झालें नाहीं, पांडवसेनेचा

सेनापति ह्या नात्यानें पुष्पधन्व्याच्या हातून जो पराक्रम झाला नाहीं, तें कार्य सहज लीलेनें करण्याचें सामर्थ्य ह्या माझ्या दाढींत आहे.—प्यारी, माझी पक्की खात्री आहे, पुष्पधन्व्याची ती तसबीर फेंकून देऊन ह्या दाढीचेंच कौतुक तूं करीत राहशील. सुन्दरी—

रूप०—मी ऐकून घेतें असें पाहून हा थेरडा फारच चळत चालला.—मेल्या, एकदम बाहेर हो.—ह्या पावलीं असा बाहेर जा.—नाहींतर तुझ्या दाढीला धरून तुला फरफर ओढीत अंगणांत नेऊन तुझी अशी शोभा करतें, मेल्या, तुला जन्माचीच आठवण राहील—चल हो चालता.

पुष्प०—(गुडघे टेकून) नाहीं, रूपमाये नाहीं—तूं कांहीं केलेंस तरी तुझ्या पायांत हा तुझा दास असाच घुटमळत राहणार—

रूप०—दाढी धरून ह्या मेल्याला बाहेर ओढून काढल्याशिवाय हा ताळ्यावर यायचा नाहीं.

[दाढीला धरून ओढते; दाढी हातीं येते; तसबिरीकडे पाहून पुष्पधन्व्याकडे पहात दचकत मागें सरते; प्रेमानें पाहत उभी राहते. पुष्पधन्वा इतर पांढरे केंस टाकून देतो.]

पुष्प०—रूपमाये, तुझ्या हातांतल्या त्या माझ्या तसबिरीचा मला हेवा वाटतो.—त्या तसबिरींतला पुष्पधन्वा तुझ्या पाया पडला नाहीं; तुझ्यापुढें गुडघे टेंकून त्यानें तुझीं आर्जवें केलीं नाहींत; संग्रामदेवता अंगीं चढल्यामुळें क्रूर व लाल झालेल्या त्या तसबिरींतल्या माझ्या डोळयांनीं तुझ्या कोमल गालावरील प्रेमाची आरक्तता मनमुराद पहावी, आणि तुझ्या प्रेमाशिवाय जगांतली कोणचीहि वस्तु ह्या वेळीं पाहण्याचें नाकारणाऱ्या माझ्या ह्या डोळयांना तुझ्या चेहऱ्यावरील प्रेमाचें गोड हास्य दाखविण्याचें तूं

टाळावेंस, हा पंक्तिप्रपंच तुला शोभतो काय?—खरोखर त्या तसबिरीचा मला फार हेवा वाटतो.–तुझ्या हातांतून ही अशी काढून घेतल्याशिवाय (काढून घेतो.) पाहिलेंस मला नीट ?–आतां खरें सांग, ह्या तसबिरींतल्या पुष्पधन्व्यापेक्षां मी फारसा वाईट नाहींना दिसत?

रूप०—मी काय सांगूं महाराज? म्हाताऱ्याचें सोंग घेऊन माझें आपल्यावरील प्रेम बोलून दाखवायला लावलेंत, ह्याहून आणखी निराळें ही दासी काय सांगणार?

पद १४ राग सारंग, ताल अध्धा, चाल " चलो सब गावो "

अनुभव साचा, झाला जय पुरुषांचा; मज फसवी मम वाचा ॥ धृ० ॥ प्रियकर-निंदा ऐकुनि कांता । अवचित सोडी विनय आढ्यतेचा ॥ १ ॥

खरेंच गडे, इतक्यांत चुकून जर एखादी पहारेकरीण आली आणि तिनें आपल्याला पाहिलें तर—

पुष्प०—तर काय होणार आहे? पुष्पधन्वा स्त्रीराज्यांत आलेल्याची बातमी प्रमिलेला सांगेल. आणखी काय होईल?

रूप०—नकोग बाई, इतक्यांत उघडकीस नको यावयाला—आतां पुन्हां गडे, मगाच्यासारखें म्हातारे व्हायचें होतें.

पुष्प०—पुरुष काय, बायको मिळविण्याकरितां लहान होतील, म्हातारे होतील, किंवा बायकांचींहि सोंगें घेतील.—पण कायग, मगाचा तो मेला, हलकट, चोंबडा, लघळ, गद्धा, थेरडा, म्हातारा तुझ्या डोळ्यांपुढेंसुद्धां नको ना?

रूप०—पुरे मेली थट्टा. व्हायचें गडे पुन्हां लवकर म्हातारे.

पुष्पधन्वा०— पाहिलेंस मला नीट ? [पृ. ३८

पुष्प०—तूं मिळाली नसतीस तर लवकर म्हातारा होऊन संन्यास घेण्याचा माझा विचार होता.–पण आतां–म्हातारपणाची गोष्टच काढूं नकोस. आपण सर्व जन्म तुझ्या सहवासांत तरुणच राहणार.

रूप०—मग गडे ह्या महालांत फार वेळ बसतां कामा नये.–त्या पलीकडच्या महालांत चलायचें होतें. तेथें आपण मोकळेपणानें बोलून पुढचे बेत ठरवूं. [जातात.]

प्रवेश तिसरा.

स्थळ—सरस्वतीनदीवरील चौकी.

[जागरूक व सत्यमाया प्रवेश करितात.]

सत्य०—जागरुका, शिकारीला न जातां तपोभूमीकडे तूं माझ्या बरोबर यावें म्हणतोस ?

जाग०—जी सरकार, तपश्चर्येंत जशी मला मजा वाटते, तशी शिकारींत नाहीं वाटत.

सत्य०—कां बरें, असें कां वाटतें तुला ? शिकारीसारखी मर्दानी मौज नाहीं, असें पुरुष म्हणतात.

जाग०—पुरुष म्हणत असतील; पण मी आपला सरकारच्या मताचा आहें–सरकारला जसें वागावेसें वाटतें, तसेंच मलाहि बारकाईनें विचार केल्यावर वाटूं लागलें आहे.–माझें तर आग्रहाचें म्हणणें आहे कीं, बायकांनीं शिकारीला जावें, पण आम्हीं पुरुषांनीं हातांत शस्त्र घेणें—

सत्य०—कायरे जागरुका, तुम्ही आजकालचे पुरुष बायकांहून बायका आहां का ?

जाग०—आम्ही दिसायला पुरुष असलों, तरी आपल्यासारख्या स्वातंत्र्यप्रिय बायकांच्या बायकाहि व्हायला आम्ही लायक नाहीं. हल्लींच्या काळांत जो पुरुष शस्त्राची गोष्ट बोलेल त्याची नर टरच उडविली पाहिजे. म्हणून मी मृगयेला न जातां सरकारस्वारीबरोबर तपश्चर्येला येईन म्हणतों. [पडद्यांत शिंगें वगैरे वाजतात] महाराणीसाहेबांची स्वारी आली वाटतें !

[प्रमिला, अर्जुन, बुद्धिमती, वाग्मती व इतर स्त्रिया प्रवेश करतात.]

सत्य०—महाराणीसाहेब, सरस्वती नदीच्या तिरीं आपल्याला आम्ही दर्शन देऊं म्हणून वचन दिलें होतें, त्याप्रमाणें जंगलांत तपश्चर्येला जाऊन बसण्यापूर्वी आपली वाट पाहत आम्हीं इतका वेळ येथें उभ्या राहिलों आहों.

प्रमि०—गुरुमहाराज, आम्हीं चार पांच दिवस शिकार करी-पर्यंत राजधानींत राहून प्रधानजी स्थिरमाया आमच्या मागें राज्यकारभार कसा चालवितात, हें पहायचें सोडून जंगलांत तपश्चर्येला तीन दिवस बसण्याचा विचार गुरुमहाजांनीं कां केला ?

सत्य०—पुरुषांशीं लग्न करून मुलेंबाळें होऊन पुरुषांच्या सत्तेंत बायका सांपडूं नयेत, अशी स्त्रीराज्याची प्रतिज्ञा ह्या वेळीं डळमळूं नये, म्हणून मी तपश्चर्येला बसून आदिमायेचा धांवा करणार आहें.—प्रमिले, माझें असें मत आहे, कीं फार प्राचीनकाळीं ज्या वेळीं बायका पूर्ण स्वतंत्र होत्या, आणि केराच्या कोपऱ्यां-तल्या खराटथाप्रमाणें पुरुषांना वागवीत होत्या, त्यावेळीं लहान मुलांबाळांचें संगोपन करायचें काम पुरुषांच्याकडे होतें. पूर्वीं पुरुष आई जरी नाहीं तरी दाई खात्रीनें होते. त्यावेळीं तान्हुल्यांच्या संगोपनाचें दाईचें काम पुरुषांकडेच असे, हें सिद्ध करणारी खूण

सत्यमाया०—आपले सर्व वार्धक्य ह्यावेळीं प्रमिलेला देवो. [पृ. ४१

ह्या मेल्यांच्या वक्षस्थलावर अद्याप आहे. पण बायांनो, पुढें पुरुषांच्या मायावी व फसवी जाळ्यांत जसजशा आम्ही बायका सांपडूं लागलों, तसतसे ह्या मेल्या चुकारतट्टू जातीनें तान्हुल्यांना पाजण्याचें काम बायकांच्या गळ्यांत घातलें; आणि तेव्हांपासून ह्या केराच्या कोपऱ्यांतला खराटा घराचा मालक होऊन आमची ही स्त्रीजात मेल्या पुरुषांच्या पुरत्या कचाट्यांत सांपडली ! चल, जागरुका चल. आपण आतां सरस्वतीच्या पलीकडे जाऊं. (प्रमिला पाया पडते.) बाळे प्रमिले, तूं म्हातारी असतीस तर स्त्रीराज्याचें काम तुझ्या हातून पार पडेल कीं नाहीं अशी शंकाच माझ्या मनांत आली नसती.–जगांतल्या सर्व स्त्रियांमध्यें ती अत्यंत वृद्धा आदिमाता–ती पहिली जरठा आदिमाया–ती पुराणस्त्री आदिशक्ति–आपलें सर्व वार्धक्य ह्या वेळीं प्रमिलेला देवो.

[जागरूक व सत्यमाया जातात.]

प्रमि०—सैनिकहो, गुरुमहाराजांना त्यांच्या तपश्चर्येच्या गुहेजवळ पोंहोंचवून या. [सैनिक जातात.]

अर्जु०—खरेंच महाराणीसाहेब, दातांचें बोळकें झालें आहे, गालाला सुरकुत्या पडल्या आहेत, अशी एखादी जरठा जर स्त्रीराज्याच्या सिंहासनावर बसली असती, तर माझ्यासारख्या वकिलाला शिष्टाई करण्याचा त्रासहि पडला नसता.

प्रमि०—तें कसें वकीलसाहेब ?

अर्जु०—कारण असल्या म्हाताऱ्या बायकांनीं जर स्त्रीराज्याची संस्थापना केली, तर ती मोडण्याच्या भानगडींत कोणचेच पुरुष पडणार नाहींत. पण सरकारस्वारीच्या तारुण्याचा आतां कोठें विकास होऊं लागला आहे.

पद १५ राग बरवा, ताल त्रिवट, चाल " बाजे मोरी पायलिया "

रूपा या साधुनिया, रंग खुलवाया फुलत मुग्ध काया ॥धृ०॥
लाजत आतां शोधे विलसना मुग्धता। कुसुमाकराचा जेता
मग लागला या पाया ॥ १ ॥

तारुण्याच्या तजेल्यानें सरकारच्या नेत्रकटाक्षांना जर तीव्रता आली नसती—

प्रमि०—माझ्या तारुण्यामुळें माझ्या हातांतले हे बाण अधिक तीव्र होतील, असें मेल्या पुरुषांच्या अनुभवाला येईल.

अर्जु०—तारुण्याच्या आरंभाची चंचलता दाखविणाऱ्या लज्जेची लाल छटा ह्या गालावरून त्या गालावर जात असतांना सरळ नाक आड आल्यामुळें जर एकदम खालीं हनुवटीवर पसरून दुसऱ्या गालावर चढली नसती—

प्रमि०—स्त्रीराज्यांतल्या बायकांच्या गालावरची लाली म्हणजे पुरुषजातीला जाळणारी प्रत्यक्ष आगच होय.

अर्जु०—आपल्याला न जुमानतां लाली ह्या गालावरून त्या गालावर गेलेली पाहून नाखूप झालेली नासिका किंचित् तेढी बाकी होऊन—

प्रमि०—अस्सें ! अस्सें ! रागानें वाकडी झालेली नासिका बेशरमपणानें बहकणाऱ्या पुरुषांना आम्ही असें मुरगळून फेंकून देऊं म्हणून तुम्हांला बजावीत आहे.

अर्जु०—त्यामुळें नाकांतली नथ आपोआप उडून, लावण्याच्या उसळणाऱ्या तरलत्वांत हलणाऱ्या मोत्यांच्या तेजाच्या लहरीची जर भर पडली नसती, तर सरकारकडे शिष्टाई करण्याकरितां मला पाठविण्याचें अर्जुनमहाराजांना कांहीं प्रयोजनच नव्हतें.

प्रमि०—बरें लौकरच हें चऱ्हाट आटपलें; नाहीं तर तुमच्या त्या मेल्या अर्जुनाला माझ्या बाणाचें सामर्थ्य समजण्यापूर्वीच ह्या धनुष्याचें बल तुमच्या अनुभवाला आलें असतें. पण वकीलसाहेब, आमच्या तारुण्यावर आपण जें एवढें लांबलचक कवित्व केलें त्यांतला हेतु आम्हाला समजला नाहीं.

अर्जु०—हेतुबितु दुसरा कांहीं नाहीं. सत्यमायेच्या आशीर्वादानें सरकारचें शरीर कांहीं म्हातारें झालेलें नाहीं, पण—

प्रमि०—वकीलसाहेब, तुम्ही या प्रमिलेला काय समजतां? शरीरसामर्थ्यानें, मनोनिग्रहानें, किंवा बुद्धिवैभवानें माझी योग्यता कोणत्याहि पुरुषापेक्षां अधिक आहे; इतकेंच नव्हे, तर पूर्वीं ज्या वेळीं बायका पूर्ण स्वतंत्र होत्या, त्या वेळीं देखील माझ्या योग्यतेची स्त्री निर्माण झालेली नाहीं. मंत्रद्रष्ट्या महर्षींनाहि ज्या स्त्रियांच्या यशाचीं वर्णनें आमच्या प्राचीन ग्रंथांतून लिहून ठेवणें भाग पडलें, त्या स्त्रियांचें यश या प्रमिलेच्या कीर्तीपुढें फिकें पडल्यावांचून राहणार नाहीं. वेदाध्ययन करणाऱ्या पुरुषांना ब्रह्मज्ञान शिकविणारी मैत्रेयी,—ज्यांच्या दिव्यदृष्टीमुळें ऋग्वेदांतलीं कांहीं सूत्रें प्रकाशित झालीं आणि तत्कालीन त्रिकालदर्शी कवींमध्यें ज्यांची ख्याति अशा अदिती, रोमशा, व लोपामुद्रा,—परमहंस दीक्षा घेऊन ब्रह्मविद्येंत याज्ञवल्क्याचा पराभव करणारी गार्गी,—वकीलसाहेब, हीं पूर्वींचीं नांवें सोडून दिलीं, तरी नवरा मरून स्वतंत्र झाल्यावर परशत्रूपासून स्वराज्याची मुक्तता करणारी विदुला,—किंवा सर्व जन्म ब्रह्मचर्यांत घालवून ह्या मेल्या पांडवांचा आजा, स्त्रियांचा शत्रु तो भीष्म, त्याचा प्राण रणांगणावर घेणारी अंबा;—ह्या थोर व प्रख्यात स्त्रियांच्या मालेंत मेरुमणी म्हणून ह्या प्रमिलेचें नांव घालण्याची पाळी कवींना खात्रीनें येईल.

पद १६ राग सूर–मल्हार, ताल त्रिवट, चाल " कारिकारिबा "

मज मान हा पाहिला। अवलोेसि रण-जयविजय मिळाला ॥ धृ० ॥ सहज सहज मारुनिया हरिला। मृगया-महिमा दावी महिला। शूर स्त्रियांचें राज्य कराया। निर्मियलें प्रमिलेला ॥ १ ॥

कारण मीं सांगितलेल्या ह्या थोर स्त्रियांनीं आपलें नांव चिरस्थायी केलें खरें, पण तुम्हा पुरुषांच्या नाकावर टिचून आजपर्यंत कोणींच स्वतंत्र राज्य स्थापिलें नाहीं. ही अपूर्व कामगिरी ह्या प्रमिलेनें बजावली आहे. स्त्रीराज्य स्थापणाऱ्या ह्या प्रमिलेपुढें वकीलसाहेब, तुमचीं सर्व शृंगारिक भाषणें व्यर्थ आहेत. मदनाचें सर्व सौंदर्य व सर्व मोहकपणा जरी त्या मेल्या अर्जुनामध्यें एकवटला असला, तरी तिसऱ्या नेत्रानें मदनाला जाळणाऱ्या त्या पुरुषदेवतेपुढें मदनाची जी अवस्था झाली, त्याहून अधिक भयंकर अवस्था तुमच्या त्या मेल्या अर्जुनाच्या शृंगारिक निरोपाची माझ्यापुढें होईल, हें पक्कें ध्यानांत ठेवा.–बोला, तुमचा निरोप काय आहे तो बोला.

अर्जु०—महाराणीसाहेब, अर्जुनमहाराजांचा निरोप इतकाच आहे कीं, स्त्रीराज्यामध्यें सरास रहाण्याची परवानगी पुरुषांना जर आपण दिली, तर लढाई न करतां स्त्रीराज्य सहज मोडलें जाईल.

पद १७ राग मांड जिल्हा, ताल अध्धा, चाल " सबसें करोंगीं "

तरुला लता, थाटतां, मिळे काननीं सहवास होता ॥ धृ ॥ नारी–नरा सुख ऐक्य-लीला। असला भरावा पाया प्रेमाला ॥ १ ॥

प्रमिला०—मज मान हा पहिला । [पृ. ४४

कारण शरिरानें, मनानें, किंवा बुद्धीनें पुरुषजातीची योग्यता अधिक असल्यामुळें स्त्रीराज्यांतल्या बायका आपखुषीनें पांडवसेनेचा पुढारीपणा कबूल करतील.

प्रमि०—स्त्रीराज्यांत राहण्याची पुरुषांना सररास परवानगी दिली म्हणून काय होणार आहे?—वकील साहेब, विश्वांतल्या सर्व पुरुषांच्या प्रखरपणाचें प्रदर्शन आकाशांत करून चांदण्यांना तापविणारा हा मेला पुरुष—हा सूर्य—स्त्रीराज्यांतल्या लतांच्या पल्लवांच्या आस्तरणांतून गाळून आल्यामुळें माझ्या पायांजवळ येऊन पोंचेपर्यंत जसा बायकांहूनहि अधिक मऊ होऊन जातो, त्याप्रमाणें या स्त्रीराज्यांत रहावयाला येणारा तो मेला अर्जुन माझ्या दराऱ्यापुढें निस्तेज व कलाहीन होईल. त्या मेल्या अर्जुनाला आपल्या शक्तीची घमेंड असेल तर वाटेल तितके दिवस येथें येऊन राहण्याची आम्ही त्याला परवानगी देतों. पांडवांच्या गर्वाचें हरण होण्याचें पृथ्वीवर जर कोठें ठिकाण असेल, तर तें हेंच होय. त्या मेल्या अर्जुनाला असा माझा उलट निरोप सांगा, कीं आकाशांत पुरुषांचा दिमाख मिरविणारा हा सूर्य रोजचे रोज आपल्या कोट्यावधी किरणांनिशीं या आमच्या स्त्रीराज्यावर हल्ला करतो त्याप्रमाणें तूंहि आपल्या असंख्यात पांडवसेनेनिशीं, छाती असेल तर, स्त्रीराज्यांत प्रवेश करण्याचा प्रयत्न कर. ह्या मेल्या सूर्याचे सैनिक—हे किरण—आमच्या स्त्रीराज्यांतल्या पहाडावर हापटून हतवीर्य व निस्तेज होऊन जसे परावृत्त होतात, त्याप्रमाणें आमच्या शौर्यापुढें गलितधैर्य होऊन खालीं मान घालून या स्त्रीराज्यांतून पळ काढण्याची पाळी पांडवसेनेला येईल. पहाडावर हापटून खूप चोप बसल्यामुळें निर्जीव होऊन खालीं गळूं लागणारे कांहीं किरण ह्या वेलींना शरण येऊन त्यांच्या आश्रयानें थंडगार व मऊ झाल्यानंतरच ह्या लतांच्या

मार्फत, ज्याप्रमाणें ह्या सरस्वतीच्या कांठीं प्रवेश करूं शकतात, त्याप्रमाणें बायकांची गुलामगिरी पतकरणारे तेवढे पांडवसेनेंतले पुरुष आमच्या स्त्रीराज्यांत टिकाव धरूं शकतील.

पद १८ राग बागेश्री, ताल त्रिवट, चाल, " मैं कर जोरत ठाढीं "

पांडव होईल जगिं या मम दास। विलसन-साधन, ललना बहु मानिल ॥ धृ० ॥ या ललनांना काम छळेना। लागे सदा रणध्यास ॥ १ ॥

[जातात]

प्रवेश चवथा

स्थळ—जंगल, सरस्वती नदीचा किनारा.

[रूपमाया व पुष्पधन्वा प्रवेश करितात]

पुष्प०—प्रिये, हा चमत्कार पाहिलास का ? आम्ही इतक्याजवळ आलों, तरी संथपणानें रवंथ करावयाचें आपलें काम सोडून ह्या हरणांनीं अद्याप पळ काढला नाहीं ! रूपमाये, माझें हें धनुष्य पाहिल्याबरोबर जंगलांतलें कोणतेंहि श्वापद माझ्या बाणाच्या टप्प्यांत असतांना भीतीनें थरथर कापल्यावांचून रहात नाहीं असा ह्या धनुष्याचा महिमा आहे.—बा हरणांनो, तुम्हीं मला भीत नाहीं ? माझ्या बाणांना भीत नाहीं ? उलट माझ्याकडे प्रसन्न मुद्रेनें पहातां ? माझ्या धनुष्यानें आपला स्वभाव सोडला, माझ्या बाणांनीं आपला स्वभाव सोडला, शिकारीकरितां स्फुरण पावणाऱ्या पुष्पधन्व्याच्या ह्या बाहूंनींहि आपला स्वभाव सोडला !—प्रिये, असें परतंत्र मला कोणीं केलें ? रूपमाये, वज्राहून कठोर ह्मणून समजल्या गेलेल्या पुरुषजातीला कुसुमाहूनहि मृदु करून सोडण्याचा प्रभाव कोणाचा सांग पाहूं ?

रूप०—महाराज, मी काय सांगू?–पूर्वी मी ह्याच वनांत शिकारीला येत असें. त्यावेळीं माझी शिकार या वृक्षाच्या आड लपलेली पाहून पुष्पवृक्षांनीं माझा अपमान केलासें वाटून ह्यांना तोडून टाकण्याकरितां मी त्यांच्यावर बाण सोडीत असें. माझ्या बाणांनीं हालून जाऊन हे वृक्ष पूर्वी जेव्हां माझ्यावर फुलें गाळीत, तेव्हां बायकांशीं लगट करण्याचा ह्या मेल्यांचा चोंबडेपणा पाहून माझा मानभंग झालासें मला वाटे; व मी कुसुमरेणूंना झिडकारून देत असें. पण आज ह्या वृक्षांनीं मजवर कुसुमरेणु गाळावेत असें मला कां वाटतें?–बा वृक्षांनो, आमच्या ह्या प्रेमाच्या भेटीच्या वेळीं सुगंधी व कोमल फुलांच्या मंत्राक्षता आमच्या मस्तकांवर टाकून, आमचें पुढील आयुष्य आनंदांत जावें, असा आम्हांला आशीर्वाद कां देत नाहीं? (फुलें अंगावर पडतात.) काय चमत्कार हा! पूर्वी माझ्या बाणांच्या तडाख्यानें इतका मोठा पुष्पवर्षाव होत नसे.–बा वृक्षांनो, मीं तुमचीं प्रेमानें आर्जवें केलीं म्हणून का तुम्ही इतके खूप झालांत?–महाराज, ज्या वृक्षांना पूर्वी मी बाणांनीं ताडण करीत असें, त्याच वृक्षांचीं आतां आर्जवें करण्याइतका माझा गर्व–माझा अहंकार–माझा मान नाहींसा झाला! हा कोणाचा प्रभाव बरें? स्त्रीराज्यांतला माझा स्वभाव मी विसरून जावें तकें परतंत्र मला कोणीं बरें केलें?

पुष्प०—प्रेमानें, गोड प्रेमानें.–ह्या प्रेमाच्या ठिकाणीं पुरुषांचें वर्चस्व पार नाहींसें होतें–

रूप०—आणि बायकांचा गर्व विलयाला जातो.

पुष्प०—लाडके रूपमाये, हिमाचलांतल्या ह्या सरस्वतीच्या तीरावरील ही अपूर्व वनशोभा स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमाच्या क्रीडेकरितां

परमेश्वरानें उत्पन्न केली आहे, असें मला वाटतें. हा आकाशांतला प्रखर सूर्य वृक्षांच्या थंड व दाट छायेनें पृथ्वीवर जर कोणच्या स्थळीं चंद्राप्रमाणें कोमल व प्रेमवर्धक होत असेल, आणि चंद्रप्रभेसारख्या शीतळ उजेडांत दिवसा विलास करण्याचें जर पृथ्वीवर कोणतें स्थान असेल, तर तें हेंच होय. देवादिकांची प्रख्यात विलासभूमि हीच आहे.—रूपमाये, योग्यांचा योगी, तपस्व्यांचा तपस्वी, ज्ञान्यांचा ज्ञानी, वृद्धांतला वृद्ध, विरक्तांतला विरक्त तो त्रिशूलपाणि शंकर ह्या ठिकाणीं जेव्हां आपल्या अर्धांगीवर रुसून तपश्चर्येंकरतां प्राप्त झाला, तेव्हां हिमाचलांतल्या ह्या विलासभूमीचा पगडा त्याच्या मनावर बसला; आणि दिव्य देहांत स्त्रीसंगाला राजी होण्याची त्या ज्ञानशीलाला लाज वाटल्यामुळें पशूचा देह ह्या ठिकाणीं त्यानें धारण केला. शंकराची जर अशी स्थिति झाली तर तुझ्या सहवासांत या ठिकाणीं मी प्रेमांध होऊं नको तर काय होऊं ?

[वारा सुटतो, लाटा उसळतात, हरणें उठून निघून जातात.]

रूप०—महाराज, हा काय चमत्कार ! हे वृक्ष शांतता सोडून जोरानें हलूं लागले, सरस्वतीच्या पाण्याच्या लाटा जोरानें उसळूं लागल्या आणि हीं हरिणबालिकें एकाएकीं उठून पार निघून गेलीं ! महाराज, काय बरें कारण ?

पुष्प०—सर्व सृष्टीला कह्यांत ठेवण्याचें सामर्थ्य प्रेमाच्या अंगीं आहे; मग ही सभोंवारची सृष्टि तुझ्या व माझ्या प्रेमाच्या वेळीं अशी खवळावी कां ?—हं बरोबर आहे.—रूपमाये, लांब दूरवर तो चमत्कार पहा. शिकारीचा आवेश अंगीं चढल्यामुळें आपल्या तेजानें सूर्यालाहि लाजविणारी प्रमिळा शरसंधान करीत इकडेच येते आहे, आणि वकील म्हणून आलेला अर्जुन प्रमिलेच्या रूपाचें कौतुक

करीत तिच्या मागून येत आहे.–रूपमाये, आपण त्यांच्या दृष्टीस पडतां कामा नये, चल आपण एका बाजूला जाऊं.

रूप०—ज्या या भूमीनें शंकराच्याहि मनाला प्रेमानंदाचा आस्वाद घ्यायला भाग पाडलें, ती ही देवादिकांची प्रख्यात विलासभूमि प्रमिलेच्या मनांत अर्जुनमहाराजांचेविषयीं प्रेम उत्पन्न करो

[रूपमाया व पुष्पधन्वा जातात; वाघाच्या मागें लागलेली प्रमिला व अर्जुन प्रवेश करतात.]

प्रमि०—माझ्या बाणांची पर्वा न करणारा वाघ मीं आजपर्यंत पाहिला नव्हता !–मला वाटतें ही जर वाघीण असती, तर एव्हांना मरून दुःखांतून मुक्तच झाली असती. पुरुषांची जातच चिवट आणि मुरदाड !–वकीलसाहेब, ह्या वाघाची ह्या वेळीं काय अपूर्व शोभा दिसते आहे ! जबडा पसरून माझ्याकडे रागानें आणि द्वेषानें पाहणारे त्याचे इंगळासारखे लाल डोळे एकदम माझ्या अंगावर झाप घालायला त्याच्या क्रूर आणि उन्मत्त शरिराची उठावणी करतात न करतात तों त्याची चिडलेली नजर बाहेर आलेल्या जिभेंत रुतून बसलेल्या बाणाकडे वळते; आणि मग शरमावून जाऊन हा शूर वाघ माझ्यापुढें लाजेनें मान खालीं घालूं लागतो !–वकीलसाहेब, माझ्या बाहुबलाच्या प्रभावानें पुरुषजातीचे डोळे दिपवून सोडून पांडवांना माझ्यापुढें लाजेनें अशी खालीं मान घालावयाला लावीन, असा माझा निरोप तुमच्या अर्जुनाला जाऊन कळवा.

अर्जु०—महाराणीसाहेब, आपल्या करामतीचें वर्णन मी काय करूं !–बा वाघा, धन्य तूं जगांत धन्य, म्हणून असल्या सुंदर हातांनीं सोडलेल्या बाणांचा स्पर्श तुझ्या शरिराला होत आहे.– सरकार, मला नाहीं वाटत आपल्याकडे हा रागानें आणि द्वेषानें पहात आहे !

प्रमि०—पहा, कसा माझ्याकडे डोळे फाडफाडून टक लावून पाहतो आहे, आणि माझी व त्याची दृष्टादृष्ट झाली, कीं त्यानें खालीं पाहिलेंच.–वाघाच्याहि नजरेला नम्र करून पायाकडे वळविण्याचें सामर्थ्य स्त्रीराज्यांतल्या बायकांच्या अंगीं आहे, हें पाहून तुम्हांला आश्चर्य वाटत असेल नाहीं का ?–जा, वाघा, जा. शेवटचा बाण सोडून तुझा जीव घ्यावा अशी माझी इच्छा नाहीं.–पण थांब हा बाण सोडून तुझ्या जिभेंत रुतलेला पहिला बाण मला काढून टाकूं दे. (तसें करते.) काय, तुझ्या जिभेंत रुतलेला बाण मीं काढून टाकल्यामुळें, तुझ्या नजरेंतला सर्व क्रूरपणा पार नाहींसा झाला !

पद १९ राग, कॉफी, ताल अध्धा, चाल " कहे करत मुसे "

दयेला भाळला, । सहजवश, उसळे प्रेमहि, भाव
साधला ॥ धृ० ॥ सदय जन करी निर्दय काला प्रेमळ
मृदुतम; कठोर नमला । मज प्रेमसखा दयेंत दिसला ॥१॥

जा, आपल्या गुहेकडे खुशाल जा, जातांना दोन नजरेनें माझ्याकडे पाहूं नकोस.–अरे तूं जातीचा पुरुष, वाघाच्या कुळांत तुझा जन्म, आणि अशा पोंचट आणि नेभळया नजरेनें माझ्याकडे पाहतोस ?–जा, हो चालता.–वकीलसाहेब, मी पुरुषांचा पक्का द्वेष करितें, तरी शेळपट झालेल्या ह्या वाघाकडे माझ्यानें पाहवत नाहीं. मला जिवंत खाऊं कां गिळूं अशा भावनेनें माझ्याकडे क्रूर नजरेनें पाहणारा वाघ मला जसा आवडतो–पहा, पहा, जातां जातां लीन होऊन लुब्री दृष्टि त्यानें कशी फेंकली !–वकीलसाहेब, तुम्हीं पाहिलें नाहींत !

अर्जु०—नाहीं, महाराणीसाहेब, मीं त्या वाघाकडे पाहिलेंच नाहीं.

प्रमि०—कां ? ती तर पाहण्यासारखी मजा होती.

प्रमिला०—मज प्रेमसखा दर्येत दिसला।

पृ. ५०

अर्जु०—पण त्या मजेहून अधिक सुंदर आणि मोहक अशी शोभा मी पहात होतों !

प्रमि०—अशी कोणची ती शोभा ?

अर्जु०—महाराणीसाहेब, धनुष्य वांकवून त्या वाघावर आपण बाण सोडीत असतांना आपल्या भ्रुकुटीच्या धनुष्यांतून निराळाच बाण आपण माझ्यावर सोडला! आपला तो बाण वाघाच्या जिभेंत रुतून बसून त्यानें त्याला जसें घायाळ केलें, त्याप्रमाणें आपल्या नेत्रांतला बाणहि माझ्या हृदयांत घर करून बसून त्यानें मला घायाळ केलें ! आपण दयाळू अंतःकरणानें त्या वाघाच्या जिभेंत रुतून बसलेला बाण काढून टाकण्याकरतां धनुष्यावर दुसरा बाण चढवूं लागला; तेव्हां माझ्या हृदयांत रुतलेला बाण आपण प्रेमार्द्र दृष्टीनें काढून टाकाल, म्हणून आपल्या भ्रुकुटीकडे मी मोठ्या आशेनें पाहूं लागलों; ती भ्रुकुटी वर चढली, तें धनुष्य सज्ज झालें, आणि आपल्या दृष्टीला माझी दृष्टि भिडली. त्या वेळीं वाघाच्या जिभेंतला तेवढा बाण बाहेर पडला, पण माझ्या हृदयांत घुसलेला बाण अधिक अधिक खोल जाऊन मी पुरा घायाळ झालों.

पद २० राग अडाणा, ताल त्रिवट, चाल " हावें मैनुतुसी "

डोळा शर तुझा, घायाळ मारिला ॥ धृ० ॥ लोळविला
पदीं, विश्वांत डोळा ऐसा एकला ॥ १ ॥

मग वाघाची स्थिति काय झाली हें पाहण्याचें मला सामर्थ्य राहिलें नाहीं.

प्रमि०—चोमड्या, मी अरण्यांत एकटी आहें असें पाहून असा लघळपणा करतास का ? प्रमिलेच्या दृष्टीला दृष्टि भिडविण्याची योग्यता कोणाची असूं शकते माहित आहे ?

अर्जु०—अनुरागाच्या नेत्राचा संगम प्रीतीच्या दृष्टीशीं होत असतो.

प्रमि०—चापधर प्रमिलेची नजर धनुर्धर महारथ्यांच्याच डोळ्यांशीं भिडत असते. आणि ती तरी केव्हां ?

अर्जु०—केव्हां ?

प्रमि०—लढाईला सज्ज होऊन माझ्यापुढें ठाकलेल्या अतिरथ्याचे बाण मी मधल्यामधें तोडून टाकून, माझे बाण त्यांच्या छातीला भिडल्यानंतर, जेव्हां अतिरथी विस्मयानें माझ्याकडे पाहतात, तेव्हां त्यांच्याकडे तिरस्कारानें पाहण्याची मी मेहरबानी करतें. त्या वेळीं माझ्या नजरेंतील तुच्छता व अतिरथ्यांचा विस्मय यांचा संगम केव्हां केव्हां होत असतो !—तुला माझ्याकडे टक लावून पहावयाचें असेल, तर त्या ठिकाणीं—त्या ठिकाणीं जाऊन उभा रहा.—जा तेथें उभा रहा —जा, असा तेथेंच रहा.—ह्या माझ्या बाणापासून आपलें प्रथम रक्षण कर, आणि नंतर माझ्याकडे पहावयाचें धाडस कर.—घे, तूं आपलें धनुष्य घ.—काय धनुष्य घेत नाहींस ? पुरुष असून भ्यालास ? अरे, तो पशूच्या जन्माला आलेला नीच कोटींतला वाघ तुझ्यापेक्षां शतपटीनें बरा.—पुरुष असून असें भ्यावेंस ? धिःकार असो तुझ्या पुरुषत्वाला ! अशा भ्याडानें प्रमिलेच्या नजरेशीं नजर भिडविण्याचें साहस करावें हं !

अर्जु०—प्रमिले, मी भ्यालों नाहीं.—ह्या शिकारींत तुझ्या सौन्दर्याची लीला पहावी ह्मणून चाप किंवा खड्ग कांहींच बरोबर न घेतां मी तुझ्या मागोमाग आलों. तुझ्या चेहऱ्याकडे टक लावून पहात राहणें, एवढेंच ह्या शिकारींत माझ्याकडे काम आहे.—मी निःशस्त्र असलों तरी मनांत शंका घेऊं नकोस.—तुझ्या हातांतल्या

धनुष्यापासून बाणांचा वर्षाव माझ्या छातीवर एकसारखा होऊं दे, आणि बाणांचा असा वर्षाव माझ्या वक्षस्थळावर होत असतांना, तुझ्या चेहऱ्याच्या सौन्दर्याची लूट करण्याचें काम एक क्षणभर जर माझ्या ह्या डोळ्यांनीं सोडलें तर मग तूं मला भित्रा ह्मण, मला भ्याड ह्मण, पुरुषजातीला कलंक लावणारा ह्मण.—माझ्या प्रेमाची तं परीक्षाच पहा.—

पद २१ राग धनाश्री; ताल रूपक; चाल " कैसे जाऊं अब "

नाहि हालत हा डोळा । तव सुधाकरें कैद केला ॥ धृ० ॥

नाजुक बाला-बंधनाला । रण-सुखी नर वश झाला ॥ १ ॥

हा असा मी येथें उभा राहून प्रेमानें तुझ्याकडे एकसारखा पहात रहाणार. नुसत्या टणत्कारानें ह्या जंगलांतल्या सर्व हिंस्र पशूंना भ्यावयाला लावणाऱ्या तुझ्या हातांतल्या धनुष्याच्या अंगीं तुझ्यावरील ही माझी दृष्टि फिरविण्याचें सामर्थ्य असेल तर त्याचा उपयोग करून पहा !

प्रमि०—निःशस्त्र पुरुषावर शस्त्र उगारणारी स्त्री स्त्रीराज्यांत सांपडावयाची नाहीं; तुमच्या हातांत धनुष्य नाहीं तर मीहि आपलें धनुष्य तुमच्यापुढें फेकून देतें.—रहा तुम्हीं तेथेंच उभे रहा.—कोणी तरी स्त्रीसैनिक भेटून दुसरें धनुष्य आपल्याला मिळून आपण युद्धाला सुरुवात करीपर्यंत तुमच्यासारख्या निर्लज्जांनीं असें टक लावून पाहिलें तरी स्त्रीराज्यांतल्या नायकांचीं मनें चंचल होत नाहींत, हें मी तुमच्या अनुभवाला आणून देतें.

पद २२ भजन ताल केरवा, चाल " श्रीभगवान् कुंजवनीं "

मी बधिरा, पाहुनिया बाष्कळा शृंगारा, मूढा या ॥ धृ० ॥

वेडा पाहिल टकमक भोळा । मांडि डाव, विलया गेला ।

याहि रणीं जय झाला आतां माझा सारा ॥ १ ॥

पुरुषांचा निर्लज्जपणा धनुष्यबाणांनीं ताळ्यावर आणावा लागतो, किंवा निर्भर्त्सना करून पुरुषांचें मन खट्टू आणि फजीत करून त्यांना शुद्धीवर आणावें लागतें.-कायरे ए मूर्खा, तुझ्या पोटांत कोणच्या प्रेमाचें विष भरलें आहे तें ओक पाहूं. ह्या हिमाचला-प्रमाणें थंड, निश्चल, व निर्विकार तुझ्यापुढें अशी उभी राहून मी तुला फजीत करतें.

[पडद्यांत "सावध असा, सर्व शिकारी हो, सावध असा;
आपला नवरा घायाळ झालेला पाहून चवताळलेली ही
वाघीण, दहापांच स्त्रीसैनिकांना दुखापत करून,
सर्वांवर अवचित झडप घालीत आहे, सावध
असा, सावध असा."]

प्रमि०—अहो वकीलसाहेब, तेथून दूर व्हा, इकडे या. ती पहा वाघीण आपल्याच बाजूला उड्या मारीत येत आहे. तुम्ही जरा दूर व्हा. धनुष्यबाण हातीं घेऊन मी तुमचें रक्षण—हां माझ्या धनुष्यावर पाय ठेऊं नका. ह्या वाघिणीपासून रक्षण करण्याकरतां—(अर्जुन प्रमिलेचें धनुष्य पायाखालीं तुडवितो.) मेल्या, धनुष्यावरचा पाय काढ.—धनुष्यावर बाण चढवून वाघिणीला मी प्रथम मारतें, मग माझें धनुष्य पायाखालीं तुडवून माझा अपमान केल्याबद्दल—

अर्जु०—प्रमिले, तुझें हें धनुष्य मी असें पायाखालीं तुडवितों.

प्रमि०—माझ्या धनुष्यावरचा पाय काढ; त्या वाघिणीपासून मला तुझें प्रथम रक्षण करूं दे.—ती पहा—ती जवळ येत चालली.

अर्जु०—वाघवाघिणीपासून आपलें रक्षण करून घ्यायला प्रमिले, धनुष्यबाण कशाला ?—एक वाघीण येवो, हजारो वाघिणी येवोत, किंवा प्रत्यक्ष कृतांतकाळ अस्मानांतून एकदम माझ्या मस्तकावर

प्रमिला०—काय विलक्षण यांचें धैर्य—

[पृ. ५५

पडो. प्रमिले, तूं जोंपर्यंत माझ्या दृष्टिसमोर आहेस, तोंपर्यंत ही माझी दृष्टि तुझ्या चेहऱ्यावरून हलावयाची नाहीं.

प्रमि०—मी तुम्हाला असे बाजूला सारून धनुष्य घेऊन—

[धनुष्यावरून अर्जुनाला बाजूला ढकलूं लागते.]

अर्जु०—प्रमिले, मी तुझ्या धनुष्यावर पाय देऊन उभा राहिलों असतां मला बाजूला सारण्याचें सामर्थ्य तुझ्या अंगीं नाहीं. तुझे दोनहि हात असे पकडून तुला माझ्या ह्या प्रेमाच्या दृष्टीपुढें अशी उभी करतों. [हात धरून उभी करतो.]

प्रमि०—माझे हात सोडा; त्या वाघिणीपासून तुमचें रक्षण करायला मला—

अर्जु०—वाघिणीपासून रक्षण करायला तुझ्या हाताची किंवा ह्या धनुष्याची जरुरी नाहीं. तुझें धनुष्य असें पायाखालीं तुडवून—हे पहा—तुझ्या धनुष्याचे दोन तुकडे झाले—

प्रमि०—अहो वाघीण झाप टाकणार आतां—

अर्जु०—ज्या माझ्या हातांनीं स्त्रीराज्याच्या ह्या सिंहिणीला अशी लीलेनें धरून ताब्यांत ठेविली आहे ते माझे हात त्या वाघिणीला भितात काय ?

[वाघीण अर्जुनावर उडी टाकते; एका हातानें तिचा गळा धरून दुसऱ्या हातानें तिचें पंजे पकडून प्रमिलेकडे पहात अर्जुन उभा राहतो.]

प्रमि०—(स्वगत) काय विलक्षण यांचें धैर्य, केवढी ही अपूर्व शक्ति, आणि अशा स्थितींत देखील माझ्याकडे प्रेमानें पहात आहेत !—ह्यांच्याकडेच एकसारखें पहावेसें मला कां वाटूं लागलें ?

अर्जु०—प्रमिले, तुझ्या बाणांनीं तो वाघ घायाळ झाला, पण जिवंत निसटून गेला; माझ्या मनगटाच्या शक्तींतून निसटून जाण्याची ह्या वाघिणीची प्राज्ञा नाहीं.—क्रूर बये, प्रमिलेनें जर प्रेमाच्या नजरेच्या इषाऱ्यानें तुला जिवंत सोडण्याचा हुकूम मला केला—प्रमिला माझ्याकडे विस्मयानें व प्रेमानें पहाते आहे,—जा बये, तं आलीस त्या पावलीं परत जा. स्त्रीजातीची आहेस; तुला सर्व क्रूरपणा माफ आहे; जा, जा, तुला अशी दूर नेऊन सोडतो.

[अर्जुन वाघिणीला नेतो.]

प्रमि०—(स्वगत) त्या मनगटांना स्पर्श पुन्हां करावा असें मला कां बरें वाटतें ? प्रमिले, वारंवार शौर्याच्या मूर्तीकडे पहात राहूं नकोस.—माझा अहंकार, माझा गर्व, नाहींसा होत चालला का ? नको, प्रमिले तूं त्यांच्याकडे पाहूं नकोस.—हे काय भलते भलते विचार यावेळीं माझ्या मनांत एकाएकीं उद्भवूं लागले ! अगबाई हे माझ्याकडे पहात जवळ येत चालले ! प्रमिले, येथून तूं पाय काढ—नाहीं तर—हे स्वतः अर्जुन महाराज तर नसतील ना ? मी पांडवांचा वकील आहें, असें त्यांनीं माझी परीक्षा पाहण्याकरतां सांगितलें नसेल ना ?—चाललें मन फार बहकत चाललें !—नकोत हे विचार.—हे जवळ असल्यावर चलबिचल होऊन मनाला नाहीं शांति मिळायची.

पद २३ राग भीमपलास; ताल त्रिवट, चाल " सब मिल्के अत "

बनविल हा प्रमिला प्रेमळा । अवचितचि नव नवल या वेळा
॥ धृ० ॥ अतुल बलाला नरवर ल्याला । मी अबला, मम
मान गळाला ॥ १ ॥

[जाते, पडदा पडतो.]

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

[मैत्रेय चौकीजवळ उभा आहे; रूपमाया व पुष्पधन्वा बोलत बोलत चौकीजवळ येतात.]

पुष्प०—प्रिय रूपमाये, ह्या जंगलांत तुझ्या सहवासांत आमचे हे दोन दिवस कसे निघून गेले याचें मला भानहि नाहीं !—खायला प्यायला छावणीकडे यायची इच्छाहि झाली नाहीं !

रूप०—प्रेमांत माणस गुंगलें म्हणजे त्याची भूक हरपते, तहान नाहींशी होते, आणि आपण जागे आहोंत कां निजलों आहोंत ह्याची देखील शुद्धि रहात नाहीं.

पुष्प०—प्रेमी आणि तपस्वी ह्यांमध्यें काय भेद आहे?—प्रेमाच्या माणसाच्या सहवासाकरितां प्रेमी कंदमूलावर किंवा निरशनावर पाहिजे तितक्या दिवस गुजारा करतो.

रूप०—तपस्व्याप्रमाणें नेहमीं जंगलांतल्या झऱ्यांच्या स्वच्छ पाण्यावर संतुष्ट होऊन दोन दोन दिवसांत प्रेमीजनांना दुसऱ्या कशाचें स्मरणहि होत नाहीं.

पुष्प०—तपस्व्यांना पर्णकुटिका तरी लागते; पण आम्ही हे दिवस सरस्वतीच्या शांत व थंड ओघांत जलक्रीडा करण्यांत किंवा लतांच्या सावलीखालीं बसून प्रेमाच्या गोष्टी गुणगुणण्यांत घालविले !—

रूप०—आणि गाढ प्रेमालिंगनांत मग्न होऊन वृक्षाखालीं कोठें आमच्या रात्री गेल्या याची आम्हांला आठवणहि नाहीं !

पुष्प०—इष्ट देवतेचें ध्यान करीत असतांना तपस्वी ज्याप्रमाणें सभोंवारच्या जगाला विसरून जातो, त्याप्रमाणें शिकारी प्रमिळा-महाराणी किंवा अर्जुनमहाराज ह्या सर्वांना आम्ही विसरून गेलों.—रूपमाये, तुझ्याशिवाय जगांत मला दुसरें कांहीं दिसत नाहीं.

मैत्रे०—पण मला सरकार दिसतातना ?—मी तपस्वी आहें, प्रेमी नाहीं. प्रेम आंधळें असतें, तपश्चर्या डोळशी असते; एवढाच प्रेमी आणि तपस्वी ह्यांमध्यें भेद आहे, सरकार.

पुष्प०—मित्रा मैत्रेया, तूं आलास म्हणून बरें झालें, नाहींतर प्रेमाच्या धुंदींतून आम्ही जागेच झालों नसतों.

मैत्रे०—अजून तरी नीट जागे झालांत का ? अहो महाराज, मी नाहीं तुमच्याकडे आलों, तुम्हीच माझ्याकडे आलांत.

रूप०—खरेंच महाराज, प्रमिलामहाराणीला चुकविण्याकरितां लांब लांब कोठें तरी भटकत असतांना, कोणच्याच गोष्टीची शुद्धि न राहून आम्ही नेमके ह्या चौकीकडे आलों !

पुष्प०—मैत्रेया, आम्ही दोन दिवस एकसारखे हिंडतों आहों, रूपमायेला थकवा वाटत असेल; तर आतां आपण सर्वजण या चौकींत विश्रांति घेऊं.

[रूपमाया, पुष्पधन्वा, मैत्रेय चौकींत बसतात. प्रमिला प्रवेश करते.]

प्रमि०—(स्वगत) तो खरोखर राजपुत्र असावा, असा मला कां संशय येतो ?—मनाला जसें आवडतें तसेंच खरोखर आहे, असें भासविण्याची हातोटी आशेला चांगली साधते.—प्रमिले, तो राजपुत्र असला, खुद्द अर्जुन असला, तरी तुला काय करायचें ? या प्रमिलेचें लग्न होणार आणि स्त्रीराज्य मोडणार, असें ऐकल्यावर गुरुमहाराज सत्यमायाबाई मला शाप देणार नाहींत का ? माझ्या-करितां ज्या रूपमायेनें पुष्पधन्व्यासारख्या राजपुत्राला झिटकारलें

प्रमिला० -शूर रणाला, शांत जनाला । [पृ. ५९

त्या रूपमायेला, अर्जुनाला वरून वीरपत्नीचीं सुखें भोगूं पहाणाऱ्या ह्या प्रमिलेनें कसें तोंड दाखवावें ? आपले बाप, आपले भाऊ, आपले नवरे ह्या सर्व पुरुषांना सोडून स्त्रीराज्य स्थापण्याच्या ईर्षेनें बुद्धिमती, वाग्मतीसारख्या ज्या तरुण मुलीनीं स्त्रीराज्याची सेवा-चाकरी पतकरून हातांत तलवार धरली, त्या माझ्या सेनेंतल्या शूर वीर बाया लग्नाचे सोहाळे उपभोगायला प्रमिला तयार झाली तर, क्रुद्ध झालेल्या वाघीणीप्रमाणें मला पकडून चावून खाणार नाहींत का ? पण क्रुद्ध झालेल्या सर्व वाघिणींना सहज लीलेनें आवरून धरण्याचें सामर्थ्य तिकडच्या अंगांत आहे !

पद २४ राग पहाडी; ताल केरवा; चाल–" फूल मंगावो "

शूर रणाला, शांत जनाला। आवरि सकलहि बाजाराला
॥ ध्रु० ॥ गाजत भिडला, हांसत रमला। वाजत साजत
नर आला ॥ १ ॥

(बुद्धिमती, वाग्मती व वनराज येतात.)

ह्या कोण ? बुद्धिमति, वाग्मती !–स्त्रीराज्याविरुद्ध खुद्द प्रमिला बंड करूं लागली आहे, असें समाधींत पाहून सत्यमायामाईनें मला धरण्याकरितां त्यांना पाठविलें नाहींना ?–काय मी भ्यालें ! चोरट्या पापामुळें मन जितकें भित्रें होतें तितकें भित्रें दुसऱ्या कशानें होत नाहीं.–प्रमिले, तूं स्त्रीराज्याची धीट महाराणी आहेस–पण ह्यांच्या बरोबर हा पुरुष कोण ? माझ्या राज्यांत मला न कळतां पुरुषांचा प्रवेश !–चांडाळानों, अद्याप प्रमिलेचें लग्न लागलेलें नाहीं, अद्याप प्रमिला स्वतंत्र आहे.–हा मेला ह्यांच्याशीं काय बोलतो, तें येथें झाडाच्या आड उभें राहून नीट ऐकलें पाहिजे.

[आड उभी राहते.]

बुद्धि०—वनराज, ह्या चौकीच्या पलीकडे जवळच गुहेंत गुरुमहाराज तपश्चर्येला बसल्या आहेत; आज त्या तपश्चर्येंतून उठायच्या आहेत; तेव्हां प्रमिला महाराणीसाहेब आज येथें आल्या-वांचून रहायच्या नाहींत.

वाग्म०—तुला आम्हीं महाराणीसाहेबांची सर्व बातमी सांगितली. आतां तूं मात्र आम्हांला स्त्रीराज्यांतून बाहेर काढून नेलें पाहिजेस. आम्ही इमानाला जागलों. तूं आपल्या इमानाला जाग.

बुद्धि०—पुरुष बेइमानी नसतात.

प्रमि०—(पुढें येऊन) बायका बेइमानी असतात.–कां, भीतीनें चपापून अशा मागें कां सरतां ? पुरुषराज्यांत तुम्हाला पळवून नेण्याकरितां हा धटिंगण येथें आला आहे नव्हे ? कोण हा तुमचा ? –बोला, बोला.–माझ्या स्त्रीसेनेंत फितुरी करणारा हा चांडाळ कोण ?

वाग्म०—महाराणीसाहेब हा एक तरुण पुरुष आहे.

प्रमि०—तरुण पुरुष आहे ! मला हें समजतें हो ! कोणाहि पुरुषाच्या नादीं लागून पुरुषांची चाकरी करणार नाहीं, अशा माझ्या पायावर हात मारून घेतलेल्या शपथा तुम्ही विसरला वाटतें !–बेइमान बायकांची जात !–तरुण पुरुष आहे, जसें कांहीं मला समजतच नाहीं.–हा कोण तुझा ?

वाग्म०—माझ्याशी हा अदबीनें बोलतो, लवून नम्रपणानें हा माझ्यापुढें हात जोडतो, मला काय आवडतें काय नाहीं ह्याची चौकशी करून मला खुष करायला हा तयार असतो, आणि मी करीन ते हुकूम हा ऐकतो.–काल–परवां–हा माझा कोणी नव्हता; पण आज हा माझा चाकर झाला आहे, आणि मी त्याची मालकीण झालें आहें.

बुद्धि०—मेल्या पुरुषांचें तोंड चुकवून त्यांच्यापासून दूरदूर पळून जाऊन स्वतःला ह्या चार पहाडाच्या भिंतींत कोंडून घेण्यापेक्षां पुरुषराज्यांत शिरून पुरुषांना आमचे गुलाम केल्यानें आमची शपथ अधिक चांगली पाळली जाईल, असें आम्हांला वाटतें. म्हणून ह्याचा हात धरून, मला सोबतीला घेऊन, वाग्मती अशी निघून जात आहे. [वाग्मती, बुद्धिमती, बनराज निघून जातात.]

प्रमि०—माझा असा उघड अपमान करून ह्या निघून गेल्या !— ह्या फितुरीबद्दल शिक्षा करावी, शिंगें फुंकून स्त्रीसेना गोळा करून ह्यांना अटकेंत ठेवावें, असें ह्या प्रमिलेला कां वाटत नाहीं ?— प्रमिले, सर्व स्त्रीसैन्य असेंच बिघडलें असेल, अशी का तुला भीति वाटते ? —सैन्य बिघडलें नसलें तरी ह्या प्रमिलेचें मन कोठें बिघडल्याशिवाय राहिलें आहे ? —फितूर होऊन पुरुषांना जाऊन मिळालेल्या ह्या बायांना दटावण्यासाठीं स्त्रीराज्याच्या अभिमानानें शरिरांत रागाचा आवेश भरावा, आणि वाघिणीला लपवून धरणाऱ्या त्या अद्भुत शक्तीच्या मनगटाचें चित्र माझ्या फसव्या मनानें माझ्या डोळ्यापुढें एकाएकीं उभ करून माझा राग जागच्या जागीं थिजवून टाकावा, अशी माझी स्थिति झाली आहे !

पद २५ राग जिवनपुरी; ताल त्रिवट; चाल "जावो जावो रतिया"

राग राग लटका खटका। लोपविला सगळा, नच शंका
॥ धृ० ॥ मधुर काम सुखवी मनाला। मिसळविलें मज
आनंदाला। मी गुरत विषयीं एका ॥ १ ॥

गुरुमहाराज येईपर्यंत ह्या चौकींत मला आतांचा थोडा वेळ कसाबसा कंठला पाहिजे. (चौकीजवळ जाते. चौकीचा दरवाजा बंद पाहून दार ठोठावीत) अग कोणी चौकींत आहां का ? कोणी आहां

काग ?—ओ तर कोणी देत नाहीं, आणि दरवाजा तर आंतून बंद आहे ! कोणी आहां का ? दरवाजा उघडा.—समजत नाहीं सटव्यांनों, मी प्रमिला महाराणी आहें.—उघड दरवाजा मुकाट्यानें.

मैत्रे०—(आंतून) आंत कोणी नाहीं. उगीच दरवाजा ठोठावूं नका.

प्रमि०—मेल्यांनो, आंत कोणी नाहींका ? मघाशीं एकीचें बोलणें निमूट ऐकून घेतलें म्हणून दुसरी असा माझा उपमर्द करूं लागली !—उघड सटवे मुकाट्यानें दार.

मैत्रे०—(आंतून) सगळें फराळाचें संपलें आहे. येथें आंत कोणी नाहीं.

प्रमि०—अग सटव्यांनो, जिवंत बोलत आहां, आणि आंत कोणी नाहीं म्हणून मला सांगत आहा का ? असें दार फोडून—

[दार जोरानें ठोठावते, मैत्रेय बाहेर येतो.]

मैत्रे०—आंत कोणी नाहीं.

प्रमि०—कोणी नाहीं तर तूं रे कोण मेल्या ?

मैत्रे०—मी पुरुष आहें.—स्त्रीराज्यांत पुरुष म्हणजे असून नसून सारखेच, असले तरी नसल्यासारखेच, म्हणून आंत कोणी नाहीं, अशी सरकारला विनंति केली.

प्रमि०—आणि तो लुगड्याचा पदर दिसतो आहे तो कोणाचा ? ए सटवे, चल ये अशी बाहेर.—मी तुला सांगतें आहें, प्रमिलामहाराणीचा तुला हुकूम आहे, माझ्या हुकमाचा असा अपमान !—ह्या सटवीचें नाक कांपून धिंड काढली पाहिजे.

[रूपमाया व पुष्पधन्वा हातांत हात घालून बाहेर येतात. प्रमिला चकित होऊन उभी राहते. रूपमाया व पुष्पधन्वा तिच्याजवळ जातात. मैत्रेय दूर उभा राहतो.]

पुष्प०—पांडवांच्या लष्कराचा सेनापति हा पुष्पधन्वा आपल्या अर्धांगीसह स्त्रीराज्याच्या प्रमिलाराणीसाहेबांना प्रणाम करीत आहे.

[रूपमाया व पुष्पधन्वा प्रणाम करतात.]

रूप०—(प्रमिलेच्या जवळ जाऊन) महाराणीसाहेब, आपल्या नेत्रांतून खाली पडणारे हे अश्रू दुःखाचे नाहींतना ? आपल्या ह्या धाकट्या बहिणीचा अपराध पोटांत घालून, स्त्रीराज्याच्या उत्कर्षा-संबंधानें नाहीं, तरी इतर गोष्टीसंबंधानें, माझ्याशीं प्रेमानें वागण्या-इतकें सरकारचें अंतःकरण दयाळु नाहीं का ?

प्रमि०—रूपमाये, रूपमाये—तुझें कल्याण चिंतूं का काय करूं हेंच मला समजत नाहीं.—रूपमाये,—माझ्या तोंडून शब्दच निघत नाही. माझ्या पायाखालची ही पृथ्वी दुभंगते आहेसें मला वाटतें, आणि सभोंवारची ही जड सृष्टि विरघळून ह्या आकाशांत मिसळून जाते आहेसें मला दिसतें !—रूपमाये, लहानपणीं तूं आणि मी एकेजागीं खेळलों, सत्यमायामाईपाशीं लडिवाळपणानें नाना-प्रकारच्या विद्या शिकलों, आणि तरुणपणीं एकाच मताच्या व एकाच विचाराच्या असल्यामुळें तूं आणि मी दोघीजणींनीं मिळून हें स्त्रीराज्य स्थापिलें.—रूपमाये, तुला योग्य असा पति मिळाला, मला समाधान आहे; पण स्त्रीराज्याच्या अभिमानामुळें माझ्या मनाला यावेळीं कष्ट होत आहेत; आणि रूपमायेनें—माझ्या लहानपणाच्या खेळगडीनें—माझ्या तरुणपणच्या मैत्रिणीनें—माझ्या अर्ध्या शरिरानें—माझ्या अर्ध्या मनानें—माझ्या अर्ध्या जिवानें—

रूप०—प्रेमाच्या सत्तेमुळें—

प्रमि०—दुसऱ्या अर्ध्या जिवाला एका शब्दानेंहि कळूं न देतां पुरुषांचा सहवास पतकरला म्हणून माझा अभिमान ह्या माझ्या

डोळ्यांतून अश्रुरूपानें गळतो आहे.–पूर्वींच्या एकेक गोष्टी आठवल्या–जा—

रूप०—प्रेमपाशांत सांपडलें खरी–पण—

प्रमि०—जा, एकमेकींना आम्हीं दिलेलीं वचनें ध्यानांत आणलीं,–तूं नाइलाज होऊनच हें असें केलें असशील–जा—

रूप०—माझ्यावर असें न रागावतां—

प्रमि०—माझ्या हातून अविचार होईल.–जा मला कांहीं वेळ एकटीलाच ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करूं दे.

रूप०—असें मनाला वाईट वाटून घेऊं नका.

प्रमि०—नको, काकुळतीच्या मुद्रेनें माझ्याकडे पाहूं नकोस.–प्रमिलेनें दुःखी होऊं नये—

रूप०—प्रेमाच्या सुखाला कां मुकतां ?

प्रमि०—प्रमिलेनें कष्टी होऊं नये,—

रूप०—अभिमानाचे हे कष्ट थोडया विचारानें फेंकून देतां येतात.

प्रमि०—प्रमिलेचा अभिमान नाहींसा होतांना असह्य यातना प्रमिलेच्या जिवाला होऊं नयेत,—

रूप०—आपणास यातना व्हाव्यात, असें मला कसें बरें वाटेल ?

प्रमि०—अशी जर रूपमाये, तुझी इच्छा असेल, तर स्त्रीराज्याची स्त्रीसेना पुरुषांच्या फंदांत सांपडून नष्ट झाली म्हणून मला तोंडावर बजावणाऱ्या तुझ्या ह्या पतीला कांहीं वेळ माझ्या दृष्टिआड कर.–जा–जा–इथून निघून जा.

[रूपमाया, पुष्पधन्वा जातात.]

मैत्रे०—परमधाम प्रणाम, परमधाम प्रणाम. [जातो.]

प्रमिला०—तुझ्या ह्या पतीला कांहीं वेळ माझ्या दृष्टीआड कर [पृ. ६४

प्रमि०—(स्वगत) मनांतल्या मनोराज्यासारखी दोन दिवसांत माझ्या स्त्रीराज्याची वाताहात व्हावीना ? पार्वतीमाईनें स्त्रीराज्य स्थापिलें, पुरुषांपैकीं हजारों वीरांना धूळ चारली, पण अखेरीस स्त्रीजात चंचल मनाची असते असा आम्हां बायकांच्या नांवाचा बभ्रा व्हावा म्हणून एका जोग्याच्या नादीं लागून ती फसली !—रूपमाये, तूं एवढें तरी बरें केलेंस, तुझ्या रूपाला, तुझ्या शौर्याला, तुझ्या सद्‌गुणाला साजेलसा पुरुष पाहून त्याच्या हातून तूं आपल्या प्रतिज्ञेचा भंग करून घेतलास.—त्या बिचाऱ्या वाग्मतीला तिची मर्जी पाहून गुलामाप्रमाणें वागणारा पुरुष मिळाला; पण रूपमाये, तुझा पति तुझ्या इच्छेप्रमाणेंच वागेल अशी तुझी खात्री आहे का ? बायकांपासून ह्या पुरुषजातीला जोंपर्यंत सुख होत असतें, तोंपर्यंत हे बायकांचीं आर्जवें करतात; पण रूपमाये, आजचा हा सुखाचा दिवस निघून गेल्यावर तुला बटकीप्रमाणें तो उद्यां वागवूं लागेल, याची वाट काय ? गुरुमहाराज म्हणतात त्याप्रमाणें हे मेले पुरुष आपमतलबी असून बायकांकरितां स्वतःच्या सुखांत तिळभरहि कमी पडलेलें ह्यांना खपायचें नाहीं.—पुरुष जर स्वार्थसाधू नसते, तर, तर,—काय ? नाहीं, नाहीं; रूपमायेप्रमाणें मीहि माझें बदनाम करून घेणार नाहीं.

पद २६ राग मालकौंस; ताल त्रिवट; चाल “ भर मारी पिचकारी ”

रंग-दंग-सुख-कालीं नच भेद करा । अर्पिलें तनमन मग, वीरवरा ॥ धृ० ॥ लोभी जात, नर-काया पापी । दूर बरा; संग मान-भंग ॥ १ ॥

[जाते.]

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—जंगल.

[जंगल्या गांजाची चिलीम हातांत घेऊन प्रवेश करतो.]

जंग—(गांजा मळून भरून छापी लावून जोरजोरानें ओढून) आं इचभन ह्या गांजाचा अंमलबी चढत नाहीं.—ल्येकान हिरवा पाचोळा देऊनश्यानी फसवल नव्ह का ? (पुन्हां चिलीम ओढून) कायबी न्हाई !—गांजाचा अंमल दारूवानी बायकी नव्ह.—गांजा मर्द हय मर्द.—घोडयाच्या रिकिबींत येक पाऊल ठेऊनश्यानी दम मारावा, आन दुसरा पाय रिकिबींत जातुया न जातुया तोंच चढला अंमलाच्या घोडयावर. (दम मारून) काय बी न्हाई—कायबी न्हाई ! कायर मर्दा, असा न्येवळा कशापायी झाला हैस ? (दम मारून चिलीम तपासून) थू: तुझ्या जिनगीवर जंगल्या, गांजाच्या डोक्यावर इस्तूव कुठ हाय !

पद २७ [लावणी]

इस्तुव हा गारठला। गांजा मरद सर्दावला ॥ धृ० ॥
चिलिमिनें इस्तरिनें । धन लुटुनी नागविला ॥ १ ॥

गांजा मर्द आहे मर्द—गांजा मर्द खरा, पण जहाल इस्तवाबिगर गांजा मवाळ भांग होतुया अन त्येचा अंमल बायावानी पोचट !—आं हाथ इस्तूव न्हाई, ह्येबी तुला उमगू न्हव !—ह्यात इस्तूव कसा गवसल ? ह्या कोन बया येऱ्याती ह्यांच्याजवळ इस्तूव मांगूया.

[स्थिरमाया व रुद्रमाया प्रवेश करतात.]

जंगल्या०—इस्तुव द्या हो बायांनो ।

[पृ. ६७

स्थिर०—गडे रुद्रमाये, जंगलामध्यें प्रमिलाराणीसाहेबांचा पत्ता लागत नाहीं, आणखी सेनापति रूपमाया पुरुषराज्यांत निघून गेल्या, ही आत्ताची वर्दी ऐकून मला कसेसेंच वाटतें आहे.

रुद्र०—मला वाटतें, आमच्या महाराणीसाहेबांनीं अर्जुनाशीं लग्न करण्याचा मनांत बेत ठरविला असावा; आणि म्हणून रूपमाया सेनापतीसाहेब लग्नाचें बोलणें ठरविण्याकरितां पुरुषराज्यांत गेल्या असाव्यात.

स्थिर०—असें झालें असलें, तर त्यांत कांहीं वाईट नाहीं.

रुद्र०—घरांत पुरुष जर बायकांचे गुलाम होऊन रहायाला तयार असले आणि जनांत त्यांनीं नवरेपणा मिरविला, तर त्यांत बायकांचें तरी काय वेचतें?—अगबाई! खरेंच प्रमिलाराणीसाहेबांनीं लग्नाचा बेत केला असला पाहिजे; नाहींतर इतक्या धिटाईनें हा पुरुष स्त्रीराज्यांत—कोणरे तूं? कोण तूं?

जंग०—हातीं घेउनिया गांजाची चिलीम। शंकर भोलानाथाचा हा मुनीम। दारोदार हिंडतसे, इस्तूव द्या हो बायानो॥

स्थिर०—अरे कोण तूं? तुझें नांव काय? ह्या स्त्रीराज्यांत कां आलास?

जंग०—हातीं घेउनिया—(पूर्वोक्त)

स्थिर०—गडे रुद्रमाये, ह्या गांजेकसाला कैद करून सर्व बातमी ह्याच्यापासून काढली पाहिजे.

रुद्र०—आज्ञा सरकार. (टाळी वाजवून खूण करिते; दोन सशस्त्र स्त्रीसैनिक येतात.) ह्याला गिरफदार करा. (जंगल्यास धरतात.) कोण तूं? स्त्रीराज्यांत कां आलास?

जंग०—ह्या इस्तुवाच्या पायीं माझ्यावर हा वंगाळ वखत आल नव्हका ? शंकर भोलानाथावानी समद्या गांजेकसांनीं समशानांत बसावं, मंग इस्तुवाची चंगळ ! नाहींतर इच्चिभन शंकरावानी मलं इस्तुवाचा तिसरा डोळा असता, तर येवाना ही चिलीम फुकल्या-बिगर राहती ?–ए बायानों, इस्तूव द्या इस्तूव, उगीच कशापायीं धरलया जनूं ?

रुद्र०—तूं येथें कशासाठीं आलास तें सांग, मग तुला विस्तव देऊं.

जंग०—कशापाई ? आमच धनीसाब बनराज हात आल्याती नव्ह का ? धनीसाबास्नी चिलीम तयार करणारा ह्यो जंगल्या नव्ह का ? धनीसाब मला काय म्हनत्यात ‘बुद्धिमती, वाग्मती, आन करालमाया, पस्पती, समद्या समद्यास्नी’ घेऊनश्यानी धनीसाब येत्याती; म्हनूनश्यानी गांजा मळून चिलीम घ्येऊन मी हातच ह्या झाडाखालीं वाट बघत बसलुया नव्ह का ? इक्त्यामंदी धनीसाब यावं तर रात आली आन म्या पहिली चिलीम फुंकली नव्ह का ? आन काय भुताटकी झाली, रातवी कोनी चोरून नेली–आन इस्तूवबी कोनी चोरून नेला–नव्ह का ? दीन कासराभर वर आल्यावर रात चोरून न्येनारा कोन त्ये माझ्या ध्येनांत आलं, पन इस्तूव चोरनारा कोन ह्ये उमगना; इक्त्यामंदी आपुन समद्या आवा आल्या नव्ह का ? तवा म्हनतुया जंगल्याला सोडूनश्यानी बऱ्याबोलानें इस्तूव द्या, न्हाईतर आमच धनीसाब तुम्हास्नीबी पुरुसराज्यांत पळवून नेत्याल.

रुद्र०—काय रे, तुझा मालक बनराज ह्याला स्त्रीराज्यांत कोणी पाठविलें ?

जंग०—श्येतकेतुमहाराजांनीं. त्यांतलं इंगित आमच्या धनी-साबास्नी संमद ठाव हाय.–पांडवसेना इस्तरी राज्यांत घुसलीया;

जंगल संमद् व्येरलया–इस्तरीसेनाबी फितुर झालिया.–आन इस्तरीराज पान्यामंदी ढकललेल्या ढेकळावानी पांडव समिंदरांत कवा विरगळतया म्हनून इयतकेनूमहाराजावानी ह्यो जंगल्याबी गांजा वढत वाट वघतुया !

रुद्र०—ह्या जंगल्याला घेऊन चला. विस्तव वगैरे काय पाहिजे तें ह्याला द्या.–जा जंगल्या, आम्हीं आल्यावर तुझी चौकशी करून तुला सोडून देऊं.

जंग०—इस्तूव दिल्यावर संमद् गुपित सांगन. धनीसाब म्हनत व्हत, अर्जुनमहाराज कवा पर्मिला रानीला इस्तरी राज्यांतून बाहेर उचलून न्येत्याल न्येम न्हाई म्हनूनइयानी.

स्त्रीसै०—चल, चल चौकींत. आम्ही विस्तव देतों, चल.

[स्त्रीसैनिकावरोबर जंगल्या "इस्तूव द्याहो बायानों" ह्मणत जातो.]

स्थिर०—गडे रुद्रमाये, ह्या जंगल्याच्या सांगण्यावरून शिकारीला गेलेलें स्त्रीसैन्य उधळलेलें दिसतें; आतां पुढें कसें करायचें ?

रुद्र०—मला असें वाटतें, आपण पुन्हां राजधानींत जाऊन तेथील सारें सैन्य बरोबर घेऊन जंगलांत परत यावें, आणि तसाच प्रसंग आला तर पांडवसेनेशीं लढण्याच्या तयारीनें जागा धरून बसावें.–माझ्या जवळच्या बाया घेऊन मी प्रमिलामहाराणीचा शोध काढतें आणि राजधानींतली स्त्रीसेना बिघडली नाहीं, आम्हीं लढाई करायला तयार आहों, अशी त्यांना विनंति करितें.

स्थिर०—हा विचार ठीक आहे; चल, आपण त्याच उद्योगाला लागूं. [जातात.]

प्रवेश तिसरा.

स्थळ—सरस्वतीनदीचा पूल.

[प्रमिला प्रवेश करिते.]

प्रमि०—प्रेमानें मनांत एकदां घर केलें, म्हणजे सर्व मनावर व शरिरावर त्याची सत्ता सुरू झालीच! प्रेम मनांत उत्पन्न झालें आहे हें समजण्याबरोबरच त्याचा चोहोंकडे अंमल बसला आहे असें आढळून येतें. पाहिजे तर सर्व सत्ता एकदम कबूल करा, नको तर कांहींच नको, असा आपला हेका चालविण्याची शैली प्रेमाप्रमाणें दुसऱ्या कोणच्याहि जुलमी राजाला साधत नाहीं. ह्याला तडजोड माहीत नाहीं, सवलती ह्याच्या जुलमी राज्यांत मिळत नाहींत, आणि दुसऱ्यांचे हक्क ह्याच्या पायाखालीं तुडविले जातात; उलट ह्यानें गांजलेल्या दुःखितांच्या वेदनांमुळेंच ह्याच्या सत्तेला भरती येते.

पद २८ राग भैरवी, ताल केरवा, चाल "बोले राजा बाळ मुवा"

जुलुमी राजा हा प्रेमा मना। नच मान जरा; कर सोडिना
॥ धृ० ॥ सदा सदा करीं जाच हा नवा। इतर हा सुखाला
पाहिना। छळुनियां तुडवी अबला जनाला ॥ १ ॥

गुरुमहाराज, माझ्या मनांतला हा प्रेमाचा रोग समूळ जर तुम्हाला उपटून टाकतां आला—अगबाई, ही कोण येते आहे? रुद्रमाया!—राजधानी सोडून येथें कां आली? [रुद्रमाया प्रवेश करिते.]

रुद्र०—मुख्य प्रधान रिथरमाया ह्यांनीं सरकारला प्रणामपूर्वक विनंति करण्याकरितां मला पाठविलें आहे.

प्रमि०—कोणची विनंति करायची आहे ?—पांडवसेनेंतला एखादा रथी तूं मनानें वरला आहेस का ? आपल्या पतीच्या हातांत हात घालून माझ्यापुढें येऊन मला नमस्कार करून पुरुष-राज्यांत जाण्याची परवानगी तुला पाहिजे आहे का ? बोल, रुद्रमाये बोल, तुझी विनंति काय आहे ती बोल.

रुद्र०—विनंति इतकीच आहे कीं, श्वेतकेतु महाराजांच्याकडून वनराजाचा नोकर म्हणून एक गांजेकस आपल्या राजधानींत शिरला. राजधानींतल्या सर्व स्त्रीसेनेपुढें तो गांजेकस असें बरळला कीं,–मला तें कांहीं खरें वाटत नाहीं,–स्थिरमाया मुख्य प्रधानजी ह्यांचेंहि मत माझ्याप्रमाणेंच आहे,–पण त्याच्या बरळण्यानें सर्व स्त्रीसेनेंत चलबिचल झाली आहे !

प्रमि०—काय तो बरळला ? कोणची बातमी त्यानें स्त्रीसेनेंत पिकविली ?

रुद्र०—सरकारविषयीं आणि रूपमाया सेनापतिसाहेबांविषयीं—

प्रमि०—रूपमायेविषयीं तो काय बरळला ? रूपमाया पुरुष-राज्यांत निघून गेली असून—

रुद्र०—हो, हीच बातमी त्यानें सर्व स्त्रीराज्यांत सांगितली. स्त्रियांच्या व बातम्यांच्या खरेपणाविषयीं पुरुष दुर्जन ठरत असले, तरी बायकांना स्वतःचा व बातम्यांचा खरेपणा तेव्हांच पटतो. सेनापति रूपमाया पुरुषराज्यांत गेल्या असून सरकारस्वारीकरतां वर म्हणून पांडवसेनेपाशीं अर्जुनाची मागणी करणार आहेत, अशी खात्री सर्व स्त्रीसेनेनें स्वतःच्या मनाची करून घेतली आहे. अशा रीतीनें वराची मागणी केल्यानंतर अर्जुनाला स्त्रीराज्याच्या हवालीं करायला जर पांडवसेना तयार झाली नाहीं, तर पाडवसेनेशीं युद्ध

करून, आमच्या सैन्यांतल्या प्रत्येक बाईनें एक एक वर पांडव सेनेंतून खेंचून स्त्रीराज्यांत आणण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. गांजेकसानें पिकविलेल्या बातमीमुळें स्त्रीसेना अशी खवळलेली आहे खरी; पण माझा व प्रधानजी स्थिरमाया ह्यांचा विश्वास ह्या बातमीवर बसत नाहीं. म्हणून ह्या सर्व हकीकतीसंबंधानें सरकारला विनंति करून सरकारची आज्ञा ऐकून घेण्याकरितां सरकारच्या दर्शनाला मी आलें आहें.

प्रमि०—रूपमाया पुरुषराज्यांत गेली ही बातमी खरी आहे.

रुद्र०—अगबाई ! खरेंचका रूपमाया सेनापति उठून गेल्या ! ह्यांना जर असें बाहेरच्यापैकीं व्हायचें होतें, तर स्त्रीराज्यांत कशाला आल्या कोण जाणे !

प्रमि०—पुष्पधन्व्यासारखा तिला पति मिळाला, ती आपल्या पतीच्या घरीं रहायला गेली; ह्यांत तुला कसलें एवढें आश्चर्य वाटतें ?

रुद्र०—(स्वगत) अर्जुनमहाराज प्रमिलेला केव्हां नेतील ह्याचा नेम नाहीं असें जंगल्या म्हणत होता; तेंहि खोटें नसावें !

प्रमि०—कायग, कसला एवढा विचार करते आहेस ? तुला जर पुष्पधन्व्यासारखा आवडणारा नवरा मिळाला असता तर तूं काय केलें असतेंस ?

रुद्र०—मी त्याच्या घरीं न जातां त्याला माझ्या घरीं आणून गुलाम करून ठेविला असता ! मीं नाहींग बाई कोणा मेल्या पुरुषाच्या घरीं नांदायला जायची ! राजधानींतल्या सर्व सेनेला मीं अशी ताकीद दिली आहे कीं, सरकारस्वारीनें अर्जुनमहाराजांना स्त्रीराज्यांत नांदायला आणल्यावर पाहिजे तर प्रत्येकीनें एक एक—

प्रमि०—रुद्रमाये तूं, स्थिरमाया, व राजधानींतली स्त्रीसेना ह्यांनीं मिळून एक एक नवरा पकडून आणण्याचा हा बेत कसा व

कां केला, ही सर्व हकीकत नदीपलीकडच्या गुहेंत जाऊन गुरुमहाराजांना निवेदन कर; आणि गुरुमहाराज काय म्हणतात तें ऐकून घे. अर्जुनाचा वकील येथें इतक्यांत येणार आहे; तो आल्यावर त्याला घेऊन मी गुरुमहाराजांच्या दर्शनाला येणार आहें, अशीहि वर्दी पोंचीव.

रुद्र०—आज्ञा सरकार. [जाते.]

प्रमि०—माझ्या धनुष्यावर पाय देऊन त्याचा भंग करून माझा अपमान केला, ह्या अपमानाची भरपाई झाल्याशिवाय मी तुमच्याशीं एक शब्द देखील बोलायची नाहीं, असें मी त्या वकिलाला मघाशीं बजावलें; थोडया वेळानें येतों असें सांगून निघून गेला, तो अद्याप कां बरें आला नाहीं ?—प्रमिले, त्यानें लवकर परत यावें अशी तुला उत्कंठा कां झाली आहे ?—माझ्या अपमानाबद्दल त्यानें किती जरी नाकधुऱ्या काढल्या तरी त्यानें आपलें नांवगांव सांगितल्याशिवाय मी त्यांच्याशीं एक शब्द देखील बोलायची नाहीं.—आणि बाई त्यानें आपलें नांव अर्जुनमहाराज असें सांगून माझ्या मनांतला संशय खरा केला,—तर—तर—अगबाई ! हा तो आलाच.—हा हातांत धनुष्य घेऊन आला आहे; हें धनुष्य म्हाताऱ्या मैत्रेयाच्या गळ्यांत अडकवलेलें मीं पाहिलें होतें. माझ्या भंग केलेल्या धनुष्याच्या ऐवजीं हें धनुष्य मला नजर करून माझीं आर्जवें करण्याचा स्वारीचा बेत दिसतो ! हा आपलें खरें नांवगांव सांगेपर्यंत मी ह्याच्याशीं एक शब्द देखील बोलायची नाहीं. [अर्जुन धनुष्यासह येतो.]

अर्जु०—(स्वगत) कुरुक्षेत्राच्या रणांगणावर कौरवांच्या कित्येक योद्ध्यांच्या गळ्यांत जें धनुष्य अडकवून त्यांना जवळ ओढून

जीवदान मागायला मीं भाग पाडलें, त्याच ह्या धनुष्यांत प्रमिलेला पकडून, तिच्या प्राणांचा मी नाथ झाल्याशिवाय राहायचा नाहीं.– जगांतल्या सामान्य तरुणी हिऱ्यांची किंवा मोत्यांची माळ नवऱ्यानें घातली असतां त्याच्या चरणीं आपलें जीवितसर्वस्व अर्पण करायला तयार असतात; पण प्रमिलेसारख्या शूर तरुणीपुढें वाग्निश्चयाच्या वेळीं ह्याच दागिन्याची भेट ठेविली पाहिजे.–अरे वा ! प्रमिला तर येथें माझी मार्गप्रतीक्षा करीत उभी आहे.– ह्या नजरनजराण्यावर तिची दृष्टि गेली, कीं लागेल आपोआप माझ्याशीं गोडीगुलाबीनें बोलायला.–वा धनुष्या ! माझ्या वतीनें बोलण्याचें काम तूं केलें पाहिजेस; तुझ्यावर सर्व भिस्त ठेवून मी तोंडांतून एक शब्दहि काढणार नाहीं.

[प्रमिलेच्या किंचित् जवळ जाऊन प्रमिलेकडे टक लावून पाहत उभा राहतो. प्रमिला तोंड फिरवून उभी राहते, पण वरचेवर धनुष्याकडे व अर्जुनाच्या नजरेकडे पाहते.]

प्रमि०—(स्वगत) कांहीं झालें तरी मी अगोदर बोलायची नाहीं.

अर्जु०—(स्वगत) थोडा दम धरला पाहिजे; म्हणजे हिचा ताठा नाहींसा होऊन आपोआप बोलूं लागेल.

प्रमि०—(स्वगत) हा अर्जुन आहे का ? विचारूं का मी ह्यांना ह्यांचें नांव ?–मना, स्वतः गोंधळून जाऊन मला ह्यावेळीं फशी पाडूं नकोस. नाहींच मी ह्यांच्याशीं बोलायची. (अर्जुन टक लावून पाहत उभा राहतो.) (उघड) असें एकसारखें माझ्याकडे टक लावून पाहत कां उभे राहतां ? तुम्ही माझी पुष्कळशीं अर्जवें केल्याशिवाय तुम्हाला एक प्रश्नहि मी विचारायची नाहीं, हें तुम्हाला माहीत नाहीं का ?

अर्जु०—प्रमिले, तूं मला प्रश्न विचारण्यापूर्वी तुझ्या व माझ्या डोळ्यांचें संभाषण एकदांचें संपून जाऊं दे.-मन चंचल होऊं देऊं नकोस; स्थिर, समाधिस्त असल्यासारखी दोघांचीहि दृष्टि एक-मेकांच्या ठिकाणीं खिळून स्तब्ध राहूं दे.-अशी गोंधळून जाऊं नकोस-मला पक्कें माहीत आहे तुझें प्रेम माझ्यावर आहे. हिमा-चलासारखी स्थिर हो; अभिमानाला ह्या प्रेमसमाधीचा भंग करूं देऊं नकोस.-प्रेमामुळें माझा अहंकार नाहींसा होऊन तुझ्या तोंडून निघणारे हुकमाचे शब्द झेलून धरण्याकरितां ह्या तुझ्या दासानें तुझ्यापुढें गुढघे टेकले आहेत. (गुढघे टेकतो.)

पद २९. राग झिंझोटी, ताल धुमाळी, चाल " नाजुक बल मारे "

दासचि मी तुजला, धरिलें पदा; आज्ञाचि बोला ॥धृ०॥ प्रेम
बोला; हितगुज बोला; लाडविल्या बोलींत बोला ॥ १ ॥

विचार, मला कोणचा प्रश्न विचारायचा असेल तो विचार.-मन मोकळें करून आज्ञा कर. मीं काल तुझें धनुष्य पायाखालीं तोडून मोडून कां टाकलें, असा रागाचा प्रश्न तुझ्या मनांत विचारायचा आहे ? होय ना ? हो, असेंच.-अग, ज्या धनुष्यानें तुझ्या कोमल हातांना लष्करी काम करायला लावलें त्या धनुष्याला मी पायाखालीं तुडविल्याशिवाय कसा राहीन ? मीं ज्या वेळीं तें धनुष्य पायाखालीं तुडवून त्याचा भंग केला, त्यावेळींच चापधर प्रमिलेचा अवतार संपला. तुझा बंदा सेवक तुझ्या सेवेला हजर असतांना आतां ह्यापुढें तुला धनुष्याची काय जरुरी आहे ?-अलंकार म्हणून हौसेकरतां तुला धनुष्य जर पाहिजे असेल तर ह्या धनुष्याचा स्वीकार कर. (धनुष्य पुढें टाकतो.) प्रमिले, हें धनुष्य उचलून घेऊन ह्या धनुष्याप्रमाणें माझ्याहि विश्रांतीचें स्थान

तूं हो.-हं, उचल धनुष्य, उचल; प्रेमाची साम्राज्यसत्ता कबूल करण्यांत कोणचा अपमान आहे?

प्रमि०—लढाईंत जिंकलेल्या वीरांचें धनुष्यबाण हिसकावून घेण्याची मला संवय आहे—

अर्जु०—मी झालों तरी पराभूत झालेलाच तुझा दास आहें; माझें धनुष्य हातांत घेण्यांत तुला कमीपणा नाहीं—

प्रमि०—हिसकावून घेतलेल्या धनुष्यांना मी पायाखालीं तिरस्कारानें तुडवीत असतें.

अर्जु०—पण स्वतःच्या धनुष्याला तूं कांहीं पायाखालीं तुडवीत नाहींस ?

प्रमि०—हें कांहीं माझें धनुष्य नाहीं.

अर्जु०—माझें म्हणजे तुझेंच धनुष्य आहे.

प्रमि०—काल बरें आपण माझें धनुष्य पायाखालीं तुडवलें ?

अर्जु०—कालची प्रमिला माझी कोणी नव्हती, पण आतांची प्रमिला माझी—

प्रमि०—खबरदार तुम्ही मला एव्हांशींच आपली म्हणाल तर, हें तुमचें धनुष्य पायाखालीं तुडविल्याशिवाय माझ्या मनाचें समाधान व्हायचें नाहीं.

अर्जु०—तरुणीच्या लाथेचें ताडन तरुणांना प्रिय असतें; पण हें धनुष्य फार पुरातन आहे.-शिवाय तुझा नवरा धनुर्धारी असूं नये, असें कां तुला वाटतें ?.

प्रमि०—पुरुषांत व बायकांत कांहीं अंतर असूं नये, असेंच माझें मत आहे.

प्रमिला०—बलजोरी ही, पुरे गडं; विचार करा। [पृ. ७७

अर्जु०—तुझ्यांत व माझ्यांत कांहीं अंतर असूं नये असेंच माझें झालें तरी म्हणणें आहे.

[प्रमिला धनुष्य लाथाडण्यास पाय उचलते; लाथाडण्यापूर्वीं अर्जुन धनुष्य उचलून घेतो; प्रमिला जमिनीवर पाय आदळते; अर्जुन तिच्या गळ्यांत धनुष्य अडकवून आपल्याकडे ओढून घेतो.]

अर्जु०—आतां मला समजलें, तूं इतकी कां रागावलीस तें. ह्या धनुष्याची माळ तुझ्या गळ्यांत घालून तुला माझी अर्धांगी—माझ्या बरोबरीची—करण्याचें सोडून तुझ्यापुढें मीं धनुष्य ठेवलें, ह्या माझ्या चुकीबद्दल रागानें पाय हापटलेस ना ?

प्रमि०—सोडा मला; मला गुरुमहाराजांकडे जाऊं द्या.

अर्जु०—ह्या धनुष्याच्या दोरीनें माझ्याशीं बांधल्या गेलेल्या प्रमिलेनें मंगलकारक माळ गळ्यांत पडण्याबरोबर प्रथम गुरुमहाराजांना नमस्कार करून त्यांचा आशीर्वाद घेतला पाहिजे, हें अगदीं योग्य आहे.

प्रमि०—काय पुरुष अपमतलबी पहा, आपल्या पाशांत बायकांना असें पकडून—नका मला असें आपल्याकडे जोरानें ओढूं—त्या पहा, गुरुमहाराज सत्यमाया इकडेच येत आहेत—त्यांनीं मला असें पाहिल्यावर त्या काय म्हणतील ?—असें ओढूं नका गडे जवळ—

पद ३० राग पिलू, ताल केरवा, चाल "सखीया नगरीमें"

बलजोरी ही, पुरे गडे; विचार करा। बलजोरी ही, नको गडे; धीर धरा ॥ धृ० ॥ किति बोलू मी, कशि बोलू मी, मी लाजाळू; विवाह बरा। आठवि देवा, साक्षि खरा ॥१॥

अर्जु०—मी तुझ्या गळयांत घातलेली ही माळ सत्यमायेनें पहावी, अशी तर माझी मनापासून इच्छा.—ज्यानें माळ घातली त्याच्यापासून का बायका दूर होत असतात ?

पद ३१ राग बहार, ताल एकताल, चाल " सोहे पियाके मनको "

तव लावित लग्नचि, ही जणूं माळचि; नाथ मी आतां। मानभंग मानितां, नाचत धांदल, लाजत गोंधळ । शोभत तूं मम कांता ॥ धृ० ॥ एकचि भाषण एकचि गायन। एकचि जीवन एकचि शासन। मी तुज, तूं मज, नेता ॥१॥

प्रमि०—गुरुमहाराज खरोखर आल्या जवळ; असें ओढूं नका गडे. [सत्यमाया पुलावर येते.]

सत्य०—प्रमिले, काय तुझें धाडस हें ! ह्या मेल्याच्या चापाची दोरी तुझ्या गळयाला ! अग, ती दोरी तुझ्या स्वातंत्र्याचा प्राण घेत आहे बरें प्राण ! तूं आपखुशीनें जर ह्या मेल्याच्या जाळयांत सांपडली असशील, तर तुझें मला दर्शनहि नको. मी ह्याच पावलीं परत जातें.

अर्जु०—सत्यमायाबाई, ज्यांचा मतलब एक झाला, ज्यांच्या आशा-निराशा, सुखदुःख, इच्छा-महत्त्वाकांक्षा, एकांत एक गुंतल्या गेल्या, मानवाला परम पदाला नेऊन सोडणाऱ्या ज्यांच्या धर्म-कल्पना एकजागीं सांगडल्या गेल्या, त्यांना निरनिराळीं शस्त्रास्त्रें घेऊन काय करायचें आहे ? हिच्या धनुष्याचा भंग करून मीं माझें धनुष्य हिला अर्पण केलें आहे.

सत्य०—पहाग बाई, कसा अपमतलबी आहे. प्रमिले, ह्या वात्रटाच्या वटवटीनें फसून जाऊन तूं पुरी ह्याच्या फासांत सांपडली आहेस.—मी येऊन ह्याच्या फासांतून तुला सोडवूं का ?

अर्जु०—प्रमिले, तुझ्या व माझ्या प्रेमकलहांत हिला मध्यें पडूं देऊं नकोस.—तुला असली माळ घालण्यांत माझा अपमतलब आहे असें जर तुला वाटत असेल तर ही मी तुला सोडून दिली. (धनुष्य काढून घेतो.) हें धनुष्य मी तुझ्यापुढें असें टाकतों (धनुष्य पुढें टाकतो.) तुझ्या मनांत जर माझ्याविषयीं प्रेम उत्पन्न झालें नसेल, तर हें धनुष्य पायाखालीं खुशाल तुडव; माझ्याविषयीं तुझ्या मनांत जर खरोखर तिटकारा आला असेल तर ह्या सत्यमायेच्या देखत—

सत्य०—तुडव तुडव तें धनुष्य पायाखालीं तुडव.—काय, ह्या मेल्याचें धनुष्य पायाखालीं न तुडवतां तूं स्तब्ध उभी राहिलीस ? मी स्वतः येऊन तें धनुष्य पायाखालीं तुडवितें.—प्रमिले, येऊं मी ?

प्रमि०—महाराज, तें धनुष्य उचलून घ्या. गुरुमहाराज त्याचा अपमान केल्यावांचून रहाणार नाहींत.

अर्जु०—ह्या धनुष्याचा अपमान होऊं नये अशी प्रमिलेची इच्छा असल्यावर कोणची शक्ति याला पायाखालीं तुडविते तें पाहूं दे.

सत्य०—प्रमिले, तें धनुष्य आणि त्या धनुष्याचा मालक तो पुरुष ह्यांचेपासून बायकांना कांहीं फायदा व्हावयाचा नाहीं.—खुशाल तें धनुष्य पायाखालीं तुडव.

अर्जु०—प्रमिले, तुझ्याकरितां जर मी प्राण द्यायला धांवलों नाहीं, तुझ्या संरक्षणाकरितां जर ह्या धनुष्यावर बाण चढला नाहीं, तर ह्या धनुष्याचा व माझा काय उपयोग ? तूं हुकूम कर, तूं सांगशील त्या ठिकाणीं तुझ्याकरतां प्राण खर्ची घालायला मी तयार आहें.

सत्य०—हा आपल्या गोड भाषणांनीं प्रमिलेच्या मनांत मोह उत्पन्न करतो आहे; प्रमिले, ह्याचें धनुष्य पायाखालीं तुडविण्याकरतां ही मी आलें पहा. [पुलावरून येत असतां पूल पडून नदींत पडते.]

प्रमि०—अगबाई ! सरस्वतीच्या प्रचंड प्रवाहांत गुरुमहाराज वाहत चालल्या ! कोणी तरी ह्यांना वर काढा हो.

अर्जु०—बायकांकरतां नेहमीं संकटांत अशी उडी घेणारा हा अर्जुन आहे. [नदींत उडी टाकतो.]

प्रमि०—अर्जुन महाराज, प्राणनाथ, प्राणनाथ ! [जाते.]

प्रवेश चवथा

स्थळ—जंगल.

[श्वेतकेतु, पुष्पधन्वा, मैत्रेय व रूपमाया बोलत उभे आहेत].

श्वेत०—अर्जुन महाराज अद्याप कसे आले नाहींत ? प्रमिलेला मी केव्हां पाहीन असें मला झालें आहे.

रूप०—गुरुमहाराज सत्यमायामाईना अर्जुनमहाराजांनीं नदींतून वर काढल्यावर त्या शुद्धीवर यायलाच दोन तीन घटका लागल्या—

पुष्प०—घटका लागल्या म्हणण्यापेक्षां, पुरुषांच्या हातांनीं जिवंत बाहेर काढलें असें पाहून, त्यांना मेल्याहून अधिक मेल्यासारखें झालें आणि त्यामुळें त्या कांहींवेळ आपण होऊन तशाच बेशुद्ध राहिल्या—

रूप०—स्त्रीराज्य अजून पुरतें मोडायचें आहे; प्रमिलेचें लग्न लागायच्या अगोदरच सत्यमायामाईची मी नाहीं असलीं निंदा ऐकून घ्यायची.—अर्जुनमहाराजांच्या हातांनीं बाहेर काढण्यापेक्षां प्रमिलेनें जर गुरुमहाराजांना बाहेर काढलें असतें तर तें आम्हा बायकांना अधिक आवडलें असतें—

मैत्रे०—मी सांगतों कोणी कोणाला तीरावर ओढलें तें—मी गंगा किनारीं भांगेचा लोटा असा तोंडाला लावला होता; अर्जुन-महाराज सत्यमायेला तीराकडे ढकलत होते; इतक्यांत प्रमिला महाराणीसाहेब आल्या; त्यांनीं हातांतील धनुष्य सत्यमायेच्या गळयाभोंवतीं टाकलें; आणि धीवर जसा जाळ्यांत मासा पकडून जमिनीवर ओढत आणतो तसें सत्यमायेला माझ्यापुढें आणून ठेवलें—कांहीं केल्या शुद्धीवर येईनात—शेवटीं—लोटा संपतच आला होता—राहिलेली भांग मला पाहिजेच होती—पण केवळ बायकांकरितां—केवळ बायकांकरतां—शंकर भोलानाथाचा प्रसाद—एक दोनच थेंब अंगावर शिंपडला—बोंडलंभर—अर्धं पावच—कसा बसा पाजला—बाकीचा मी चटदिशीं पिऊन टाकला—आणि पाहतों तो माई पुरुषासारख्या ताठ उभ्या ! (बुद्धिमती वाग्मती येतात) अरे तलवार घेऊन ह्या येथेंहि आल्या !

श्वेत०—काय ग बुद्धिमती, प्रमिला इकडे यावयाला निघाली का—

बुद्धि०—सरकारच्या आज्ञेप्रमाणें आम्ही तेथें गेलों तों गुरुमहाराज पुन्हां तपश्चर्येकरितां गुहेकडे जावयास निघाल्या होत्या—प्रमिला महाराणीच्या डोळयांत अश्रू आले होते—

श्वेत०—असल्या ताटातुटीच्यावेळीं वाईट वाटणें साहजीक आहे.

वाग्म०—तितकें कांहीं वाईट वाटत नव्हतें—अर्जुनमहाराजांकडे पाहून त्या हंसतच होत्या.

बुद्धि०—सत्यमायामाई प्रमिला महाराणीसाहेबांचें कांहीं केल्या ऐकेनांत-अखेरीस त्या तशा निघून गेल्या—

वाग्म०—आणि ही आनंदाची बातमी सांगायला आम्ही धावत आलों.—ह्या आल्या महाराणीसाहेब. [प्रमिला येते]

बुद्धि व वाग्म०—परमधाम प्रणाम—

प्रमि०—चावट कुठल्या–अग स्त्रीराज्य मला कितीहि पाहिजे असलें–आतां तरी–आतां तरी–जाऊंदे–बाबा येथें उभे आहेत, तिकडून यायचें झालें आहे, कोठें केव्हां काय बोलावें हें तुम्हाला नको का समजायला? [अर्जुन येतो.]

अर्जु०—प्रमिले, तुझ्या व माझ्या विनंतीला मान न देतां सत्य-माया पुन्हां तपश्चर्येच्या गुहेकडे गेली, त्याबद्दल मनाला वाईट वाटूं देऊं नकोस. चार दिवसांनीं श्वेतकेतुमहाराज स्वत: जाऊन तिला परत आणतील; तें त्यांना सोपें आहे. चल श्वेतकेतुमहाराजांच्या दर्शनाला–महाराज, पूर्वीं वचन दिल्याप्रमाणें स्त्रीराज्य मोडून प्रमिलेला घेऊन मी आपल्या दर्शनाला आलों आहें; आपला जामात आपणास प्रणाम करीत आहे.

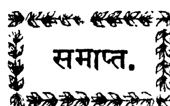
श्वेत०—अर्जुन महाराज, हे आपले मोठे उपकार आह्मांवर झाले आहेत; आणि ह्या आनंदाच्या वेळीं मी माझ्या मुलीचा हात आपल्या हातांत देत आहें. (तसें करतो) प्रमिले, ह्या प्रसंगीं तुझी आणखी काय इच्छा आहे?

प्रमि०—बाबा, ह्या मंगल समयीं परमेश्वरापाशीं माझें हेंच मागणें आहे—

पद ३२ राग सोहनि, ताल त्रिवट, चाल "बोलो बोलो बोलो"

देवी-देव-योग एकचि बोला। नर हा नारीसह नटविला।
हेंचि योगबल रमवो हृदयाला ॥ धृ० ॥ मधुरस दिधला
सकल श्रमाला। देवदया-मधु पटो मनाला ॥ १ ॥

[पडदा.

"नवा काळ" ऑफिसांत मिळणारीं पुस्तकें

श्री. य. कृ. खाडिलकरकृत

संसार-शकट कादंबरी किं. १॥ रु.

सदानंद „ „ १॥ रु.

श्री. के. रा. पुरोहित यांच्या कादंबऱ्या

शून्य जगत् „ २ „

आकाश पुष्प „ २ „

भगवद्गीता (भगवद्गीतेचें कर्मयोगी सरळ मराठी रूपांतर व विवेचक प्रस्तावना) लेखक भारताचार्य चिंतामण विनायक वैद्य. किं. ६ आणे.

गीता-बोध (महात्मा गांधी यांची गीतेवरील अध्यायवार प्रवचनें) अनुवादक भा. रा. धुरंधर किं. ६ आणे.

वरील पुस्तकें नवा काळ ऑफिसांत मिळतील. ट. ख. नि.

मॅनेजर—नवा काळ, मुंबई नं ४.

आठवड्याचा नवा काळ

ह्यांत रोजच्या 'नवा काळ' पत्रांतील सर्व महत्त्वाच्या बातम्या, अग्रलेख, स्फुटें, बुधवार-रविवारच्या सचित्र गोष्टी, भरपूर वर्तमानसार, ग्रंथपरीक्षण, ठिकठिकाणचे बाजार भाव वगैरे विषय असून २०-२५ चित्रें असतात. शिवाय दर आठवड्यास एखाद्या उपयुक्त विषयाची माहिती व स्वतंत्र चित्रें पांच सहा देण्यांत येतात. महाराष्ट्रांत इतकें स्वस्त व सचित्र साप्ताहिक दुसरें नाहीं.

वर्गणीचे दर—वार्षिक (आगाऊ) रु. ३, सहामाही रु. १-८

मॅनेजर—नवा काळ, मुंबई नं. ४